

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: **«ВИНИКНЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЗАЛЕЖНИХ ВЕРСТВ**

НАСЕЛЕННЯ У СТАРОДАВНІЙ СПАРТІ»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки

(спеціальності)

032 – історія та археологія

Ярош-Іванов Микита

Керівник: к.і.н. Токарев Андрій

Рецензент: к.і.н. С.Д. Литовченко

Харків – 2024

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Стародавня спарта в архаїчну епоху.....	11
1.1. Особливості утворення спартанського поліс.....	11
1.2. Загальна характеристика функціонування спартанського полісу....	23
Розділ 2. Організація та формування суспільного ладу Спарти.....	34
2.1. Особливості суспільного поділу населення у Спарті.....	34
2.2. Особливості правового статусу різних категорій населення Спарти..	45
Розділ 3. Особливості виникнення та формування залежних верств населення у Стародавній Спарті.....	54
3.1. Залежні версти населення у Стародавній Спарті: загальна характеристика, виникнення та формування.....	54
3.2. Перієки в структурі спартанського полісу.....	58
Висновки.....	65
Список використаних джерел.....	70

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодні історія Спарти викликає великий інтерес у науковців як приклад політичної міфотворчості чи не вперше в історії людства. Завдяки політичній міфотворчості вищі верстви грецького суспільства, особливо ті, хто негативно ставився до проявів демократії, змогли сформувати ідеологічне уявлення про Спарту, а її громадяни змогли подолати внутрішні перешкоди і звільнитися від проблем і печалей.

Спарта (Лаконія, Лакедемон) – одна з найвідоміших і могутніх держав Стародавньої Греції. Серед полісів Стародавньої Греції Спарта посідає особливе місце. Її суспільна система і політичний режим унікальні і навіть загадкові. До нинішнього часу не існує однозначної думки відносно причин та обставин формування на території Лаконіки специфічних засад суспільства, його дуже своєрідних традицій.

Величезний військовий потенціал Спарти, її незаперечний авторитет у міжнародних справах, дивовижна стабільність її державного ладу і в не меншому ступені її виключна своєрідність вже у досить ранній час (ймовірно, починаючи з другої половини VI ст.) повинні були зробити цю державу об'єктом найпильнішої уваги і вивчення.

Спартанська легенда становить справжній інтерес, як чи не перший в історії людства зразок політичної міфотворчості. Через її посередництво у грецькому суспільстві, особливо серед його аристократичної, ворожою до демократії верхівки, укоренився погляд на Спарту як на ідеальну державу, громадяни якої зуміли найкращим чином вирішити всі внутрішні проблеми і завдяки цьому позбулися будь-яких смут і негараздів.

Протягом довгого часу політична актуальність спартанської проблеми перешкоджала її серйозному і об'єктивному вивченню, адже вихваляння Спарти стало мало не загальнообов'язковою нормою, що повторюється майже у кожній праці з історії Греції.

Існує багато думок відносно сутності спартанського суспільства й держави. Спарта по багатьом параметрам і справді досить сильно відрізнялася

від більшості грецьких полісів. Ці відмінності були настільки значні, що усвідомлювалися вже самими стародавніми греками, для багатьох з яких Спарта зі своїм специфічним життєвим укладом була предметом подиву. Тому для розуміння сучасних політичних процесів у світі залишається необхідністю більш ретельно проаналізувати першоджерела і дати об'єктивну оцінку тим установам і процесам, які притаманні Спарті.

Історико-правові аспекти організації Стародавньої Спарти мають, безперечно, велике пізнавальне, історико-теоретичне і практичне значення. Їх вивчення дає змогу заповнити певні прогалини в історико-юридичному знанні про державотворчі процеси у світі і на цій основі сприяти досягненню головної мети — створенню неупередженої об'єктивної картини історичного розвитку державності, поєднання історичного досвіду загальнонаціонального представництва з вирішенням його сучасних нагальних проблем.

Тому все це й обумовлює актуальність дослідження особливостей формування спартанського полісу, розгляду виникнення та формування залежних верств населення у Стародавній Спарті з метою всебічного з'ясування тих чи інших аспектів організації політичної влади і культурних та історичних цінностей в античному світі й у Стародавній Греції зокрема. На підставі цього можна вважати тему достатньо **актуальною** для вивчення.

Мета роботи. На основі аналізу опублікованих джерел, публікацій у періодичних виданнях, а також враховуючи результати вивчення історії Спарті вітчизняними та зарубіжними істориками, визначити особливості суспільного ладу Спарті та причини, які вплинули на процес його формування.

Завдання роботи обумовлені його метою і полягають у тому, щоб:

- розкрити особливості утворення спартанського полісу;
- надати загальну характеристику функціонування спартанського полісу;
- визначити особливості суспільного поділу населення у Спарті;
- проаналізувати особливості правового статусу різних категорій населення Спарті;

- дослідити особливості виникнення та формування залежних верств населення у Стародавній Спарті тощо.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що складаються в процесі утворення спартанського полісу.

Предмет дослідження: особливості виникнення та формування залежних верств населення у Стародавній Спарті.

До **територіальних рамок** роботи належить Спарта, де відбувалось функціонування спартанського полісу.

Хронологічні рамки нашої роботи становлять період VIII ст. до н.е. – IV ст. до н.е. Верхня межа хронологічних рамок відноситься до періоду, коли країна отримала статус сильної військової країни Греції. Нижня межа пояснюється періодом, коли у Спарті розпочалася політична криза.

Аналіз джерел. У роботі ми здебільшого орієнтувались на роботи античних авторів. Спарта, нарівні з Коринфом, Халкідією, Афінами та іншими містами була одним із найбільших художніх центрів Греції архаїчного періоду.

Спарта, яка постає перед нами у творах лаконських ремісників і художників VII–VI ст. до н. е. – це зовсім не та похмура казармена Спарта, яку ми знаємо з творів Ксенофонта і Плутарха¹. Таким чином, наявність широкого культурного матеріалу нашою хує на думку, що серед культурного спадку Давньої Спарти могла бути й історія як спосіб узагальнення хронологічних знань у Лакедемоні.

Першим, хто ствердно висловився щодо наявності наукових, зокрема історичних знань у Лакедемоні був Платон (427–348 рр. до н.е.). Амбівалентна позиція, яку він зайняв у відношенні до цього питання, збила з пантелику подальших дослідників античної культури. Так, у своєму ранньому сократичному діалозі «Гіппій Більший» Платон стверджував словами однойменного софіста, що коло наукових інтересів його слухачів із Лакедемону складають історичні розповіді про виховання і життєві подвиги стародавніх

¹ Андреев Ю. В. Архаическая Спарта. Искусство и политика / Ю. В. Андреев. – СПб.: Нестор-История, 2008. – 342 с.

героїв, про заселення міст та заснування колоній². У діалозі «Протагор» Платон так висловлюється про розвиток наукових знань у Давній Спарті: «коли лаконцям набридає таємно спілкуватися з тими софістами, що перебувають у них, вони виганяють чужинців, і тоді вільно спілкуються з софістами (власними) потай від чужих»³. На наш погляд, ця теза Платона про вигнання іноземних вчителів мудрості з Лакедемону може пояснити усталену в середовищі істориків думку про те, що у спартанців були відсутні будьякі інтелектуальні досягнення.

Аналогічно суперечливою є позиція щодо питання про стан наукових знань у давніх спартанців і у «батька історії» – Геродота. Зокрема, у четвертій книзі своєї «Історії» – «Мельпомена», розповідаючи про скіфського філософа Анахарсія (остання чверть VII – середина VI століття до н.е.), він зауважував «ніби скіфський цар послав Анахарсія в Елладу, щоб він там навчався, і що скоро той повернувся, він розповів тому, хто його послав, що всі елліни стараються придбати всілякі знання, за винятком лакедемонців, але лише вони здатні розумно розмовляти»⁴.

Плутарх (бл. 46–120/125 н.е.), слідом за Платоном і Геродотом, стверджував, що: «Спартанці вивчали грамоту тільки заради потреб життя. Всю ж решту видів знань, вони вигнали з країни; не тільки самі науки, але і людей, що ними займаються»⁵. Отже, можна стверджувати, що Платон, Геродот і Плутарх заснували традицію розгляду спартанської культури, широко представлену і в сучасній дослідницькій літературі, наприклад, у С. Лур'є, Ф.Кессіді, Н. Вольської⁶ та ін.

На противагу вказаній традиції, сучасні західні дослідники історії Давньої Спарті, зокрема, Е. Балтраш⁷ та М. Коев⁸, вважають, що Давня Спарта була

² Платон. Гипсий Большой / Платон // Платон. Диалоги. Книга первая. – М.: Эксмо, 2008. – С. 149–186.

³ Платон. Протагор / Платон // Платон. Диалоги. Книга первая. – М.: Эксмо, 2008. – С. 187–254.

⁴ Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот / Пер. А. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.

⁵ Плутарх. Ликург / Плутарх // Плутарх. Избранные жизнеописания. В двух томах. Том 1. Пер. с древнегр. / Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской; Ил. Вл. Медведева. – М.: Правда, 1990. – 592 с.

⁶ Вольская Н. С. Фон социально-исторической, философской и научной парадигм в античной Греции доэллинистического периода / Н. С. Вольская // Философские науки. – 1991. – № 11. – С. 3–22.

⁷ Baltrusch E. Sparta. Geschichte, Gesellschaft, Kultur / E. Baltrusch. – Munchen, 1998.

⁸ Koiv M. Ancient tradition and early Greek history. The origins of states in early-archaic Sparta, Argos and Corinth / M. Koiv. – Tallinn: Avita Publishers, 2003. – 427 p.

таким самим потужним центром культури і наук, як і Афіни. Їх погляди підтримують Ю. Андрєєв⁹, В. Блаватський¹⁰, А. Зайков¹¹, наголошуючи на тому, що Давня Спарта в архаїчний період у культурному відношенні нічим не поступалась іншим полісам. Різниця полягала тільки у специфічному законодавстві Лакедемонської держави, яке визначало домінування військового ладу в цій країні, що безперечно позначилось на розвитку зокрема її культури. Серед сучасних українських науковців, які підтримують традицію розгляду Лакедемону як повноцінного полісу з унікальною культурою та наявністю у ньому доволі розвинених науки і мистецтва, можна відмітити І. Пантелєєву¹².

У становленні історичних знань у Давній Греції прийнято виділяти три етапи: 1) міфологічна література, 2) логографічна література та 3) історичні твори. Розвиток історичної традиції пов'язують з Геродотом і Фукидідом у першій половині V ст. до н.е. Перші відомості про наявність певної історичної рефлексії у Давній Спарті з'являються дещо пізніше, в елліністичний період, коли держава Лакедемон переживала занепад. Стосовно наявності спартанських досягнень у галузі міфології та логографії достовірних свідчень ми не маємо.

Проте можна припустити що, загальна картина становлення історичних знань була однорідною для всієї Еллади. Як зазначав О. Немировський: «З поширенням у греків у VII-VI ст. до н. е. алфавітного письма з'являється можливість більш широкої, ніж де б то не було на Сході, фіксації історичних подій. У багатьох містах Греції вже в архаїчну епоху велися списки посадових осіб, іменем яких позначався рік – архонтів (в Аттиці), ефорів (у Спарті) та ін. Існували також списки найдавніших царів, які вибудували своє походження до Геракла або будь-якого іншого героя. У храмах могли вестися записи про найбільш визначні події – землетруси, затемнення сонця, навали ворогів,

⁹ Андрєєв Ю. В. Архаическая Спарта. Искусство и политика / Ю. В. Андрєєв. – СПб.: Нестор-История, 2008. – 342 с.

¹⁰ Блаватский В. История античной расписной керамики / В. Блаватский. – М., 1953. – 304 с

¹¹ Зайков А. В. Музыканты в ранней Спарте: создание жанров и противодействие внутренней распри / А. В. Зайков // Вестник Удмуртского университета. – 1995. – № 2. – С. 5–15.

¹² Пантелєєва І. А. Спартанський традиціоналізм публічної культури (історико-філософський аналіз) / І. А. Пантелєєва // Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. – № 4. – С. 105–109.

заснування колоній»¹³. Відтак становлення історичних знань лакедемонян відбувалось на тих же засадах, що і у решти греків. Історики брали списки ефорів і наповнювали їх цікавими фактами та деталями, при цьому надаючи творам літературної форми.

Отже, на основі проведеного дослідження можна прийти до висновку, що всупереч загальноприйнятій у вітчизняній історичній науці точці зору є достатні підстави стверджувати, що у Давній Спарті існувала традиція історіописання, хоча і мала певні особливості. Історична думка Давньої Спарті, представлена творами (відомими за збереженими фрагментами або згадками більш пізніх античних авторів) Аристократа Спартанського, Діофанта Лакедемонського, Гіппаса Лаконського, Молпіда Лаконського, Ніокла Лаконського, Клеомена III, Павсанія Лаконського, Полікрата Лаконського, Сосіла Лакедемонського, Сосибія Лаконського, торкалась питань військового мистецтва, зокрема стратегії і тактики, своєрідної геополітики, правил виховання молоді та морально-етичних вчень з метою постійного удосконалення громадян передусім як воїнів. Можна навіть стверджувати, що лакедемонська історіографія значною мірою слугувала фундаментом для історичної науки Давнього Риму, про що свідчать Полібій, Корнелій Непот, Арріан.

Новизна роботи визначається тим, що спеціально присвячених аналізу виникнення та формування залежних верств населення у Стародавній Спарті робіт, зокрема, її історичної традиції, немає. Тому в цій роботі зроблено спробу реконструювати спартанську історіографію на основі окремих фрагментів самих лакедемонських істориків та окремих згадок про них у творах більш пізніх античних авторів і у відповідній сучасній дослідницькій літературі, тим самим не тільки довівши, що у Давній Спарті існувала традиція організації та формування суспільного ладу Спарті, але й продемонструвавши її вплив на подальший розвиток античної історіографії.

¹³ Немировский А. И. У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. – Изд-во Воронежского Университета, 1979. – 215 с.

Теоретична та методологічна основи дослідження. Методи дослідження обрані з урахуванням його теми, мети та завдань. Для забезпечення наукової об'єктивності, повноти і достовірності отриманих результатів в дослідженні було застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, що є характерними для історичної науки. Застосовувалися вони у взаємозв'язку, що забезпечило досягнення мети і завдань дослідження, а також переконливість сформульованих висновків. Зокрема, були використані такі методи: історичний, діалектичний, системно-структурний, формально-логічний, порівняльний, соціологічний, формальний.

Наша робота побудована на принципах історизму та об'єктивності. При написанні дипломної роботи були використані описовий, історико-порівняльний, історико-генетичний методи та методи аналізу і синтезу. Описовий метод дав можливість сформувати повну картину виникнення та формування залежних верств населення у Стародавній Спарті. За допомогою історико-порівняльного методу ми змогли проаналізувати відмінні риси різних категорій населення Спарті. Використання історико-генетичного методу дало змогу зіставити події із організації та формування суспільного ладу Спарті. Методи аналізу та синтезу були застосовані при вивченні окремих аспектів функціонування спартанського полісу.

Історичний метод дозволив простежити витоки, розвиток та еволюцію утворення спартанського полісу. Діалектичний застосовувався для дослідження особливостей функціонування спартанського полісу. Системно-структурний метод застосовувався при вивченні організації та формуванні суспільного ладу Спарті. Формальний використовувався при аналізі виникнення та формування залежних верств населення у Стародавній Спарті.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

Перший розділ присвячено особливостям утворення спартанського полісу. Спартанський поліс виник на території Лакедемона (Лаконіки) — області на півдні Пелопоннеського півострова, в долині річки Еврот.

Другий розділ присвячено розгляду організації та формування суспільного ладу Спарти. З'ясовано, що політичний лад грецьких міст-держав і притаманний їм характер соціального життя визначили контекст розвитку декламаційних практик публічного перфомансу взагалі та обумовили вектор розвитку декламаційного красномовства двох провідних полісів Балканської Греції (Спарта та Афіни) зокрема.

В третьому розділі автор розкриває особливості виникнення та формування залежних верств населення у Стародавній Спарті.

РОЗДІЛ 1. СТАРОДАВНЯ СПАРТА В АРХАЇЧНУ ЕПОХУ

1.1. Особливості утворення спартанського полісу

Поліс Спарта виник у Лакедемоні (Лаконія) в басейні річки Евлотос на півдні Пелопоннесу. На півночі він оточений гірськими районами центрального Пелопоннесу і відокремлений від Аркадії Арголідами. На заході знаходяться гори Тайгету, за ними - обширні та родючі Мессенські рівнини, а на сході - невисокі гори Парнон. Ці два гірські хребти спускаються до південного моря, що оточує Лаконійську затоку: Тайга закінчується на мисі Тенал, а Парнон - на мисі Малєя.

Вже в античності склалася дивна міфологія про політику ізоляції, тобто секретності та усамітнення, яку свідомо проводили лакедемонці. Спарта була "перетворена цілеспрямованими зусиллями кількох поколінь анонімних реформаторів на своєрідний реліктовий заповідник, якусь закриту зону, приховану від світу, де проводилися експерименти зі збереження найдавніших традицій".

Майже всі давні автори, які писали про Спарту, лише дуже глухо згадують про внутрішню боротьбу, яка відбувалася серед самих завойовників у зв'язку із захопленням Лаконії. Про цю боротьбу лише завдяки Геродоту зберігся уривок дуже цікавого історичного переказу про міні. Відповідно до цього переказу, плем'я мініїв, витіснене з острова Лемноса дуже древнім і негрецьким народом — пеласгами, переправилося в Лакедемон; тут вони спочатку оселилися на Тайгеті, а потім лакедемоняни відвели їм землю, розділили їх на філи та фратрії, після чого обидві сторони почали вступати у перехресні шлюби. Деяко пізніше між лакедемонянами і мініями виникла боротьба, в якій активну роль грали спартанські жінки; Мінії, змушені виселитися з Лакедемона, колонізували острів Феру та інші території Греції. У цьому переказі, безсумнівно, відбиваються та

внутрішня боротьба, що супроводжувала осідання дорійців у Лаконії, і початковий процес розпаду у цій місцевості родового ладу¹⁴.

Соціальна організація Лакедемона мала низку особливих рис, які виділяють спартанський поліс серед більшості інших грецьких держав. Риси ці виникли не випадково і зумовлені були, з одного боку, природно-господарською специфікою південного Пелопоннеса, з другого боку - деякими історичними обставинами. Можна виділити три такі основні історичні фактори, що безпосередньо вплинули на форму і характер спартанської соціальної структури, а саме: 1) дорійське переселення; 2) особливий характер обласної інтеграції в Лаконію; 3) перманентна територіальна експансія дорійської громади Лакедемона як аналог загальногрецького колонізаційного процесу¹⁵.

Долікурівський період визначив культурну гегемонію Спарти серед інших держав та військову гегемонію дорійців серед інших грецьких племен. Завдяки цьому Спарта змогла зберегти свої традиції протягом століть і тривалий час утримувати лідерство, навіть у періоди ізоляції: Спартанське життя в 7-6 століттях відрізнялося від пізніших періодів. Архаїчна Спарта не вела свідомої політики ізоляції, вона брала активну участь у культурному житті Греції, у духовному й економічному підйомі. Розвивалося усе: торгівля лаконськими речами (вази, статуї, прикраси), музичне мистецтво, а в олімпійських іграх більше половини всіх перемог були за нею. Архаїчна Спарта ще не була тим оплотом консерватизму, яким вона стала згодом, і не цуралася художніх нововведень. Спартанці запрошували до себе майстрів з інших грецьких областей для керівництва хором, у ранній період у Спарті справлялися свята, де неодмінною частиною був музичний агон. На ці змагання стікалися кращі чужоземні поети і музиканти із всієї Греції¹⁶. Виходить, залізної завіси, що відділяла Спарту від зовнішнього світу в V ст., тоді в VII – VI ст. до н.е. ще не існувало.

¹⁴ Бергер А. Социальные движения в древней Спарте М.: Изд-во ЦК ВКП(б) Правда, 1936. 108 с.

¹⁵ Общество древней Спарты: основные категории и социальной структуры : [учеб., пособие] / А. В. Зайков ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал, федерал. ун-т. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2013. - 196 с.

¹⁶ Андреев Ю. В. Греция в архаичный период, створення класичного поліса. Історія Стародавньої Греції / Под ред. В. І. Кузіцина. Москва, 2000. С. 48.

Соціальна організація та звичаї Спарти радикально відрізнялися від інших давньогрецьких режимів. Багато з цих особливостей сприяли силі Спарти, тоді як інші стали причиною її падіння. Наприклад, найсильніший консерватизм, який проявлявся навіть у військових питаннях. Це стало причиною поразки спартанської армії в битві при Лефкатарі, коли фіванські вожді застосували тактичні нововведення того часу, такі як глибока лінія і косі фаланги.

Багато особливостей Спарти пов'язані з її соціальною та культурною трансформацією. Потребують з'ясування причини стагнації у розвитку спартанської культури та ремесел, а також чинники, що визначали особливості суспільно-політичної організації Спарти.

Археологічні дослідження в регіоні Лаконії виявили споруди мікенського періоду. Найвідоміша з них - Менелаос, резиденція легендарного героя Гомера Менелая, яка займає загальну площу понад 300 квадратних метрів. Залишки будівель того ж періоду також були знайдені в Амікурі, яка, очевидно, слугувала в той час культовим центром. На території Спарти не було знайдено жодної мікенської будівлі, а археологічні дані свідчать про те, що Мікени з'явилися раніше 11 століття, в 10 або 9 столітті до н.е., в результаті зусиль дорійців.

За легендою, син Геракла Гіл, вигнаний з Тірінфа мікенським царем Еврісфеем після смерті батька, згодом став царем одного з трьох дорійських племен. Після смерті Еврісфея він вирушив з дорійським військом на Пелопоннес, щоб повернути собі владу над Арголідою. Атрей, син Пелопса і батько Агамемнона, захопив мікенський трон, а Гіл загинув у двобої з аркадським героєм Ехемом. За умовами поединку, Геракліди могли повернутися в Арголіду лише в разі перемоги Гілла; коли ж перемога дістанеться Ехему, вони мусять відійти на північ і протягом ста років не будуть робити нових спроб щодо повернення. Отже, смерть Гілла змусила Гераклідів повернутися в Дориду, а в Арголіді, у Мікенах, розпочалася усобиця між Атреєм та його братом Фієстом. При Агамемноні, синові Атрея, відбувся похід на Трою, а ще через вісімдесят років після Троянської війни Геракліди, за свідченнями (в тому числі й Фулідіда), дійсно повернулися у Пелопоннес. Залежно від датування війни ці

події можуть бути датовані кінцем XII I чи X I I ст. до н. е., що цілком узгоджується з іншими джерелами, в тому числі й археологічними.

Щонайменше через 100 років дорійці вторглися в Лаконію і заснували поселення Геракліда в Спарті в середній течії річки Евлота, найбільш стратегічно важливій і найбільшій частині долини. Спарта являла собою скупчення п'яти сільських поселень, які називалися комами, що, очевидно, було результатом поселення трьох родинних груп. Таким чином, Спарта була схожа на сенойську систему.

Виникнення Спарті значно прискорило внутрішній розвиток суспільства. Цьому значною мірою сприяло середовище, в якому існувало спартанське суспільство. Завоювання дорійцями важкодоступних долин було тривалим і поступовим процесом. Геродот (484-425 рр. до н.е.), відомий як "батько історії", в своїй праці "Історії" звернув увагу на Спарту. Він описав спосіб життя спартанців, їх систему виховання, а також прийняття рішень в ефорії. За словами Геродота, їм довелося конкурувати з мінойцями, які мігрували з Лемноса і хотіли оселитися в Лаконії. Після запеклої боротьби переможені мінойці були заслані на острів Фера, і їхня присутність пізніше була засвідчена двома стародавніми написами. Доля ж місцевого, ахейського населення виявилася іншою: частково воно було винищене, частково — витіснене з Лаконіки, а частково — асимільоване общинами переможців чи поневолене ними.

За свідченнями історика IVст. до н. е. Ефора, фрагменти «Всесвітньої історії» якого дійшли до нас у передачі Страбона, всі навколишні жителі, періойки (від грецького: пере — навколо, ойке — мешкаю) підкорялися спартанцям, але при цьому користувалися спільними законами, брали участь у вирішенні полісних справ і могли обіймати відповідні посади. Лише згодом, за другого чи третього покоління пришельців, було проведене розмежування між власне спартіатами та іншими жителями Лаконіки. За свідченнями того ж Ефора, цар Агіс позбавив перієків рівності в правах і повелів їм сплачувати Спарті данину. Основна маса навколишнього населення (перієків) підкорилася цьому наказу, частина ж, згідно з переказами, вчинила опір, за що була поневолена

спартіатами і перетворена на ілотів. За іншими свідченнями, ілотія утверджувалася поступово, паралельно із захопленнями Лаконіки та Мессенії, і остаточно сформувалася лише в кінці VII ст. до н. е. Тим самим було зроблено ще один крок до утворення замкнутої общини спартіатів — громадян полісу, які би протистояли всім неполітам — переікам і, особливо, ілотам.

Поліси за своєю природою орієнтовані на зовнішній світ. Той фактор, що інтереси общинного поліса перебувають у конфлікті з усіма навколишніми громадами, племенами і народами, завжди сприяв внутрішньому зміцненню, самовизначенню і самоусвідомленню полісного колективу. Для Спарти (з огляду на безпосередню близькість потенційного ворога (ілотів) або принаймні суперника (переіків) - самої Лаконії) цей фактор мав особливо важливий вплив. Під його впливом спартанці, як і інші грецькі громади наприкінці гомерівського періоду, порівняно швидко почали усвідомлювати необхідність об'єднання та подолання внутрішніх чвар, у тому числі й у Спарті. Такі авторитетні історики, як Фулідід та Геродот, а за ними й низка більш пізніх авторів, цілком певно говорять про довгий період внутрішніх хвилювань, нестабільності та беззаконня — аномії чи какономії, — що тривав у Спарті аж до кінця IX — поч. VIII ст. до н. е. Очевидно, їх природа також знаходилася у кризі патріархального, родового ладу, в умовах якого перебували дорійські племена. Проявом цієї кризи і водночас однією з найважливіших причин внутрішньої анархії та смуги була глибока майнова диференціяція, яка підривала єдність спартанської общини. Плутарх, спираючись на сталу, віковичну традицію, так описує стан, в якому знаходилася Спарта: «Майнова нерівність була жахливою: маса жебраків та бідняків загрожувала небезпекою полісу, тоді як багатство було в руках у небагатьох». Основну масу цих «небагатьох» становили, очевидно, представники старої родової знаті і, зокрема, численні родичі царських сімей — нащадки Гераклідів та асимільованої пришельцями місцевої, ахейської знаті, про свавілля яких неодноразово згадується у джерелах. Спробою подолання протилежності між демосом та знаттю, між багатими та бідними й стали перетворення кінця IX — початку VIII ст. до н. е. Очевидно, саме з них і розпочинається проведення

першопочаткової законодавчої реформи, кінцевим результатом якої стало подолання кризи, досягнення суспільного компромісу, консолідація общини чи, точніше, відновлення її у новій, вищій якості — общинидержави, громадянської общини, спартанського полісу.

Вимірність соціального життя спартанського суспільства вимагала також вимірності політичного життя. Рання Спарта була далека від цивілізованості. Спартанському суспільству на той час бракувало міцних підвалин, а політичні "вподобання" проявлялися в крайніх формах політики. Або влада правителів перетворювалася на тиранію, або влада народу трансформувалася у форму демократії (Плутарх). Геродот вказує на внутрішні заворушення, які відбувалися під час заснування спартанської держави. Фулідід пише "Лакедемон, заселений дорійцями і заселений донині, страждав від внутрішніх чвар більше, ніж будь-яке інше відоме нам місто". Внутрішні завади, соціальна боротьба в Лаконії (Лаконіке) стають однією з тем промов Ісократів. На факт безладу перед появою Лікурга вказує і Плутарх. Тільки реформи додали суспільству порядок і міцність. З приходом Лікурга з його особистими поглядами на чітко регламентований спартанський стиль життя, укорінюється своє розуміння культури. Національне народності (дорійці) переноситься на збірний образ усіх жителів Спарти й ідентифікується з їхнім способом життя – спартанці.

Характеризуючи життя спартанців, можна зазначити наступне. Строгі порядки громадського життя в Спарті, де суворість військової дисципліни ставала умовою і мирним побутом, добре охарактеризовані цими словами "примусові правила". Особисті похилості, смаки були пригнічені в Спарті поруч невблаганних розпоряджень. Воля індивідуального розвитку була стиснута вузькими рамками. Виховання хлопчика, життя і заняття дорослого, усе підлягало визначеній регламентації, нерухомі статуї якої дихають старовиною і мають явний характер культурних переживань.

Фулідід (460-395 рр. до н.е.), автор "Пелопоннеської війни", включив в свій твір деякі аспекти спартанського суспільства, зокрема їх військову систему та звичаї.

Фукидід не обмежився ретельною і докладною характеристикою воєнних дій. Він дав також опис внутрішнього життя воюючих сторін, у тому числі взаємин демократичних і олігархічних угруповань і їхніх сутичок, змін у політичному ладі під час війни як в Афінах, так і в Спарті. Надавав першорядного значення об'єктивним історичним факторам, не тільки політичним, а й економічним¹⁷.

Вступ до I книги підкреслює важливість обраного предмета в порівнянні з усіма попередніми подіями світової історії. Після короткого, але досить ґрунтовного нарису ранньої історії Греції Фукидід розглядає причини війни. Хоча приводом до неї послужила суперечка афінян з Коринфом через Керкіру, справжні причини треба шукати набагато глибше: Спарта побоювалася зростаючої потуги Афін. Війна мала вибухнути, навіть якби інциденту з Керкірою не трапилося. Війна виявилася загальногрецькою, вона розколола надвоє всю Грецію, причому демократи, як правило, ставали на бік Афін, а олігархічні уряди підтримували Спарту. Щоб показати могутність Афін, Фукидід дає нарис зростання Афінської держави починаючи з 479 до н. е. і до 440 до н. е., перекидаючи в такий спосіб міст від своєї праці до історії греко-перських воєн Геродота.

Ксенофонт (431-354 рр. до н.е.) був афінським філософом і воєначальником, який написав кілька праць про Спарту. Його найвідоміший твір — "Лакедемонські конституції" — в якому він висвітлює політичну систему та особливості виховання у Спарті. Виховання дітей у Спарті було спрямоване на формування військових навичок і витривалості. Діти відокремлювалися від материнського догляду, проходили строгий військовий вишкіл, а головною метою було виховання сильних та військово готових громадян¹⁸.

Спартанці створили найсильніше військо завдяки жорсткому військовому

¹⁷ Зайков А. В. Периэки в структуре спартанского войска и вопрос о «гражданских морях». Известия Уральского федерального университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. 2015. № 4 (145). С. 125-132.

¹⁸ Зайков А. В. Спартанская община одинаковых в аспекте сословной семантики / А. В. Зайков // Историческая наука на рубеже веков. Статьи и материалы научной конференции, посвященной 60-летию исторического факультета Уральского государственного университета им. А. М. Горького. — Екатеринбург: НИМП «Волот», 2000. — С. 315–321.

навчанню з дитинства, строгій дисципліні та фокусу на фізичній силі та витривалості. Подібним у політичному устрої Афін і Спарти було наявність рушійної частини суспільства - афінських громадян і спартанців, які мали права та обов'язки. Відмінності включали систему управління: Афіни мали демократичний режим зі спільним голосуванням громадян, тоді як Спарта була олігархією зі строгою системою монархії та ради старших. Також в Спарті був акцент на військовому вихованні, а в Афінах - на політичних дебатах і культурі¹⁹.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) у своїй праці "Політика" звертається до Спарти як до прикладу держави з конституційною формою правління.

Для Арістотеля лікургова Спарта – безумовно аристократична держава. За його словами, той лад, який був створений Лікургом після повалення тиранії Харилая, безперечно, був аристократією: "Але тиранія... змінюється... і аристократією, наприклад, тиранія Харилая в Лакедемоні".

Вочевидь, Арістотель весь політичний розвиток Спарти сприймав як низку відхилень від строго аристократичної конституції Лікурга. Для Арістотеля " вся еволюція спартанської життя відбувалася межах аристократичного ладу, хоч і зводилася до посилення олігархічних характеристик "

Те, що Арістотель ніде не називає Спарту олігархією, можна пояснити тим, що для Арістотеля навіть сучасна йому Спарта залишалася аристократією, незважаючи на концентрацію землі в руках небагатьох і корупцію влади. Адже в Спарті в недоторканності залишалися такі риси аристократії, як заборона громадянам займатися будь-якої продуктивної діяльністю, виборність посадових осіб і відсутність грошової винагороди. Але основним критерієм для Арістотеля у визначенні форм правління залишалася питання, кому належить влада. В аристократичних полісах при владі, на його думку, повинні стояти обов'язково благородні та бажано багаті, а в олігархічних – навпаки, обов'язково багаті та

¹⁹ Зайков А. В. Спартанские ксенеласии / А. В. Зайков // Античная древность и средние века. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т : Волот, 1999. — Вып. 30. — С. 6-25.

бажано благородні²⁰.

В античних джерелах процес формування спартанського полісу звичайно розглядається як практично одномоментне реформування всіх сфер суспільного життя, підкорене раціональному, чітко вивіреному, логічному планові. Як уже говорилося, історична традиція приписує це реформування напівлегендарному законодавцю Лікургу, про якого навіть у античну добу, за словами Плутарха, не існувало жодного вірогідного оповідання. Якщо ж підсумувати свідчення, розкидані у творах Ксенофонта, Арістотеля, Страбона і особливо — у біографії Лікурга, написаної Плутархом, то життя спартанського законодавця можна звести до декількох основних моментів.

Нащадок Геракла в одинадцятім коліні, він після смерті свого старшого брата став опікуном новонародженого племінника Харілая. Звинувачений у зазіханні на царську владу, для того, щоб відвести від себе несправедливі підозри, а від Харілая — небезпеку замаху, Лікург покидає Спарту і подорожує по всій ойкумені у пошуках найкращого державного устрою. Під час подорожей Лікург відвідує острів Крит, де ознайомлюється з місцевими законами; Єгипет, у якому йому особливо припала до вподоби кастова система розподілу суспільства, та Азію, в іонійських полісах якої він зустрівся з Гомером і навіть, нібито, першим з материкових греків переписав його поеми. За вже зовсім фантастичними твердженнями, Лікург відвідав також Індію, де розмовляв із гімносфістами; Африку та Іспанію, після чого, збагачений досвідом і на прохання спартанців повернувся в Лакедемон, що продовжував перебувати у стані смути та внутрішнього розбрату. Для проведення своїх перетворень Лікург перш за все подбав про їх, так би мовити, ідеологічне забезпечення: він умовив переселитися у Спарту талановитого та шанованого критського поета Фалета, який переслідував ті ж самі цілі, що й законодавець — у своїх віршах, як пише Плутарх, Фалет бажав пробудити любов до порядку та згоди. Ще дієвішою виявилася підтримка починань Лікурга оракулом бога Аполлона — дельфійська

²⁰ Зайков А. В. Общество древней Спарты: основные категории социальной структуры: [учеб. пособие] / А. В. Зайков; Министерство образования и науки Российской Федерации, Уральский федеральный университет. — Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2013. — 196 с.

піфія вітала його як «улюбленця богів» та обіцяла йому найкращі закони для влаштування спартанського полісу. Спираючись на авторитет святилища Аполлона, Лікурґ проводить свої реформи — конституція, дарована ням спартіатам, була викладена у вигляді своєрідних висловів божества, ретр, які в пізніші часи ретельно зберігалися у Спарті. Після ж цього, побачивши, що нові закони вкоренилися у суспільстві, він скликав народні збори, заявив про свій намір відвідати Дельфи і взяв з народу клятву: нічого не змінювати у полісному устрої до його повернення в Спарту. Оракул Аполлона підтвердив корисність проведених реформ — за пророцтвом піфії, поліс буде знаходитися на вершині слави, поки залишатиметься вірним даним йому законам. Щоб зв'язати народ клятвою, Лікурґ не повернувся у Спарту — він звелів записати оракул, відправив його в Лакедемон, а сам, перебуваючи в апогеї слави, уморивши себе голодом, добровільно пішов з життя; його попіл було розвіяно над морем, щоб ніхто не сказав, перевізши прах у Спарту, що Лікурґ повернувся²¹.

Протягом п'ятиста років, за свідченням античних джерел, устрій, дарований Спарті Лікурґом, залишався без змін. Користуючись найкращими законами, Спарта стала найсильнішим полісом Еллади, а Лікурґу спорудили храм і щорічно приносили жертви як божеству.

Ізоляція Спарті була визначена цілим колом різнопланових факторів, що мали відношення до всієї діяльності спартанців. По-перше, скоріше політичні наміри, чим економічні, визначили закритість Спарті до зовнішнього світу. У Спарті на рубежі VII – VI століть уже почала діяти система заборон, спрямованих на викорінювання соціальної першості і на боротьбу з розкішшю, головним проявом якої вважалося вживання в побуті речей чужоземного походження або виготовлених місцевими майстрами з чужоземної сировини.

По-друге, спробою відрізати Спарту від зовнішнього світу можна вважати «добровільне» відмовлення дорійців від існуючої системи письма. Писемність у греків уперше з'явилася вже в Мікенську епоху, тобто у другій половині II тисячоріччя до н.е. Отже, уже тоді виникла можливість нагромадження

²¹ Волков А. В. Спарта. Со щитом и на щите. Москва: Вече, 2005. 352 с.

інформації, що дає початок існуванню офіційної пам'яті. Правда, з крахом мікенської цивілізації традиція письмової культури перервалася. Записи велися винятково для господарських цілей. Підкреслюючи роль Афін як «путівників усієї Греції», Ісократ дорікає спартанцям у неучтві: «Лакедемоняни так відстали від загального виховання й освіченості, що навіть грамоті не учаться». Даний довід міг би мати всі підстави стати повноправним докором, якщо забути про традиції усної творчості, про широкі розміри усного поширення будь-яких словесних творів. У даних умовах грамотність, на наш погляд, не може вважатися єдиним показником народної освіти.

По-третє, блискуче збалансоване законодавство в чималому ступені визначило подальшу зовнішню і внутрішню політику Спарти. Людина, що реформувала його (Лікурґ або хтось ще), була геніальним творцем законів. Недарма спартанське суспільство залучало на себе увагу усіх великих філософів Греції, що міркували про ідеальний державний устрій. Спарта була для них зразком традиціоналізму і стабільності. У афінян емоції захльостували учасників народних зборів, а тому вони могли зробити необачний вибір. Спартанцям не треба було “блукати в потемках”, перебираючи різні варіанти вердикту. Їхні збори були добре режисовані. На спартанській апелі панував, за словами супротивників Спарти, цвинтарний спокій.

Саме законодавство значною мірою визначало напрямок розвитку спартанського "красномовства". Найдавнішим законодавчим актом Спарти були "Закони", деякі з яких були прийняті або схвалені в Дельфах і впроваджені Лікурґом. Записувати свої закони він не став, вважаючи, що писані закони з окремих приватних приводів не потрібні, тому «Ρήτρα» була законодавчим актом, «усним – промовленим» або «обговореним». Але для підтримки законодавчого порядку спартанці повинні були використовувати матеріал, який би фіксував їх для майбутніх поколінь. Тому усна декламаційна традиція виявилася до речі. Вона була, по суті, охоронцем законів і підвалин. Вона була спрямована на підтримку релігії, законів і оспівування героїв тільки для того, щоб пробудити в громадянах почуття любові до них, замилювання ними і

змагання у відповідності їм.

Економічні умови, а саме введення залізних грошей, вплинули, як не дивно, на збереження спартанських традицій красномовства. Спарта не була піддана культурному впливові ззовні, оскільки «у Спарту не являлися ні оратори, ні власники гетер, ні майстри золотих або срібних справ – там не було грошей», – констатує Плутарх. Лікурґ «зовсім інакше поступив з “монетою слів” – він хотів, щоб небагато простих слів укладали в собі багато глибокого змісту». Тому «спартанська мова, незважаючи на свою стислість, прекрасно досягає своєї мети, якщо вона робить глибоке враження на слухачів», – відзначає Плутарх. Племінник Лікурґа, Харилій, точно визначає принцип спартанського «красномовства»: «Хто мало говорить, тому не потрібно багато законів».

Будучи «добровільно» в ізоляції, Спарта, проте, зберігає музичні традиції і є деякою мірою новатором з багатьох музичних питань. Відомий факт, що Терпандр заснував у Спарті першу музичну школу, удосконалив ліру сьома струнами замість чотирьох. Критерянін Фалет уперше став організовувати хори під час Гімнопедій і сам складав пісні. За легендою, саме Терпандр і Фалет допомагали Лікурґу своєю музикою «заспокоювати» розуми схвильованих звадами городян. Про музикальність спартанців говорили багато авторів V – I століть і більш пізнього часу. В епіграмі Іона Самоського, що висічена на п'єдесталі статуї Лісандра в Дельфах, Спарта названа «містом прекрасних хорів». У Спарті були утворені перші жіночі хори, про що свідчить наявність у спартіат такого виду літературно-музичного жанру, як паренії на честь Діоскурів (ін. Артеміда). На закінчення відзначимо, що після Лікурґа правило 14 царів, і тільки з царюванням Агіда «проникнули в Спарту в перший раз гроші, разом же з грошима повернулися в державу користолюбство, спрага багатства». Змінюється уклад життя, мораль спартанського суспільства, а разом з нею спостерігається відхід від культурних традицій красномовства.

Таким чином, всі античні традиції приписують велич первісного спартанського ладу одному законодавцю, Лікурґу. З його іменем пов'язується проведення реформ та створення найважливіших полісних інститутів: наділення

землею всіх спартіатів та залежних від них періеків; сформування ілотії; розподіл усіх громадян на спеціальні товариства — сіссітїї; створення системи органів влади, уособлюваної народними зборами, радою старійшин та царями; введення особливого, спартанського виховання; ліквідація майнового розшарування, заборона розкоші та багатства; зрештою — утворення «общини рівних», з регламентацію всього життя спартіатів, суворим контролем за ними, ізоляцією від навколишнього світу; словом, все те, що визначається терміном «Лікургов устрій».

1.2. Загальна характеристика функціонування спартанського полісу

Кінець 7 століття до нашої ери ознаменований тим, що Спарта посідала важливе місце серед пелопоннеських царств. Назву Спарта отримало місто, що виникло в 11-9 столітті до н.е. до початку 8 століття до н.е. Спарта вела запеклу боротьбу з сусідніми племенами за контроль над усією Лаконією на півдні Пелопоннесу, яку врешті-решт завоювала. Більшість місцевого населення (ахейців) стали рабами. Громади, що жили на пустирях і добровільно визнали спартанську гегемонію, увійшли до складу незалежної держави під назвою Періеклер. Вони вважалися особисто вільними і користувалися громадянськими правами у своїх громадах і полісах. В самій Спарті вони почувалися людьми "другого сорту".

Стародавня Спарта займала особливе місце у світі грецьких держав. Світ цей завжди залишався багатополярним, якщо використовувати таку модну в наш час термінологію, причому роль одного з "полюсів" у різні епохи претендували різні міста, але лише Спарта безперервно зберігала за собою це значення в архаїчну та класичну епохи. Довгий час спартанська держава виконувала роль одного зі стабілізуючих факторів, які допомагали грецькому світу зберігати свою ідентичність як з точки зору структури міжполісних відносин, так і перед зовнішньою загрозою. Така важлива роль Лакедемона в грецькій історії

пояснюється, крім іншого, ще й тією обставиною, що ця держава протягом довгого часу явно перевершувала багато інших полісів у військовій сфері. А ця перевага, у свою чергу, визначалася тим, що Лакедемон зміг створити високоорганізовану сухопутну армію, що базувалася на широкій соціальній основі. ядром цієї армії були члени "громади рівних", що виховувалися з самого дитинства у військовому дусі і тому відрізнялися дисципліною і відмінними бойовими якостями. однак збройні сили лакедемонян включали до свого складу також ополчення перієкських міст і загони з гірських окраїнних районів Лаконіки, жителі яких відрізнялися якостями, незамінними з військової точки зору. Маючи у своєму розпорядженні ці досить широкі і цінні в бойовому відношенні людські ресурси і маючи багатий військовий досвід, спартанці створили маневрене і добре кероване військо, різні елементи якого виконували свої специфічні функції.

Спартанський політичний устрій визначав характер суспільного життя, що знайшло безпосереднє відображення у розвитку декларативних практик. Декларативний дискурс подавався як ритуал, що регулював соціальну "балаканину" античних народів; і навпаки, красномовство віталось, якщо воно відповідало правилам і законам античного перформансу. Традиціоналізм спартанської публічної культури, таким чином, сприяв збереженню етнічних елементів античної культури.

У Спарті було три класи: Спартанці - повноправні громадяни, ілоти - раби (ілоти - військовополонені) і перієки - вільні, але не повноправні громадяни. У цей період були закладені основи спартанського державного устрою, який залишався незмінним протягом століть. Спартою правили дві царські родини, представники яких мали дуже обмежену владу, але користувалися загальною повагою.

У ранній Спарті існувало щось на кшталт двовладдя: влада громади певною мірою протиставлялася владі царів, які спиралися на "особисту унію" з перієками. Коли панування царської влади було серйозно обірвано, перієки

перейшли у підпорядкування²².

Особливе місце в ранній історії Спарти посідав період так званих Мессенських війн. Причиною їх був "земельний голод". Спарта вирішувала цю проблему за рахунок своїх сусідів. Головним об'єктом спартанської експансії стала заможна і велика область у південно-західній частині Пелопоннесу – Мессенія.

Перша Мессенська війна тривала близько 20 років і закінчилася перемогою спартанців. Спарта поневолила народ і збирала велику кількість данини. Однак поневолені мессенці повстали проти спартанського правління. Почалася друга війна, і, незважаючи на героїзм мессенців, Спарта знову здобула перемогу.

Другим і найсміливішим перетворенням Лукурга був перерозподіл землі. Поки панувала жахлива нерівність, поки орди бідних і знедолених людей громили міста і все багатство було в руках небагатьох, Лукург повинен був усунути пиху, заздрість, злість, розкіш і найдавніше і найстрашніше зло держави - багатство і бідність - і об'єднати всіх спартанців, щоб згуртувати всіх спартанців, зберегти майнову рівність і затвердити перевагу в доблесті.

Переходячи від слів до справи, він розділив Лаконію між периеками, або, інакше кажучи, мешканцями навколишніх місць на тридцять тисяч ділянок, а землі, що належать до самого міста Спарти, — на дев'ять тисяч, за кількістю сімей спартіатів. ...Кожен наділ був такої величини, щоб приносити по сімдесят медимнів ячменю на одного чоловіка та по дванадцяти на жінку та пропорційну кількість рідких продуктів. Лікург вважав, що цього виявиться достатнім для такого способу життя, який збереже його співгромадянам сили та здоров'я, тим часом як інших потреб у них бути не повинно. Розповідають, що пізніше, повертаючись із якоїсь відлучки і проїжджаючи по недавно стиснутих полях, де рівними рядами височіли однакові купи колосків, він усміхнувся і промовив своїм супутникам: «Вся Лаконія здається мені власністю багатьох братів, які щойно її поділили».

Найродючіші землі Лаконії та Мессенії були розділені і роздані, а землі

²² Зайков А.В. К вопросу о статусе лакедемонских периеков. I // Исседон. - 2003. - Т. II. С. 16-44.

виділені спартанцям, які повинні були працювати на землевласників і платити податки. Оскільки раби і земля вважалися державною власністю, спартанці не мали права продавати або вбивати ілотів.

Праця ілотів давала спартанцям можливість не працювати, залишаючи час для національної політики і передових методів ведення війни.

Водночас існувала постійна загроза повстання ілотів. Підкорити їх можна було за допомогою організованого терору. Законодавець Лікурґ ініціював низку реформ, за якими Спарта на короткий час перетворилася на військовий табір, а всі жителі були зобов'язані дотримуватися суворої дисципліни. Закони Лікурґа регламентували кожен деталь цивільної поведінки та одягу, аж до бороди та вусів.

Закон зобов'язував усіх спартанців відправляти своїх семирічних хлопчиків до спеціального табору, де їх навчали воїнським навичкам, наполегливості, вмінню віддавати накази і підкорятися їм, а також вмінню переносити різні труднощі.

Закон базувався на принципі рівності. Він забороняв обіг золотих і срібних монет, забороняв купівлю і продаж землі, вимагав від спартанців носити простий і грубий одяг, забороняв виробництво і використання предметів розкоші. За дотриманням законів і правил поведінки стежили спеціальні інспектори, а до порушників застосовували адміністративні заходи.

Ця реформа допомогла зміцнити позиції вільних громадян проти постійних спроб ілотів підняти повстання. В результаті Спарта виграла Третю Мессенську війну та Пелопоннеську війну. Спарта завоювала майже весь Пелопоннес і намагалася поширити свою владу аж до Афін. Однак її претензії на велику владу ґрунтувалися виключно на військовій могутності, і Спарта відставала від грецьких держав, особливо від Афін, в економічному, політичному та культурному плані.

Поступово Спарта ставала головним оплотом політичної реакції на території Греції.

Платон (427-347 рр. до н.е.) в "Політії" обговорює різні форми правління,

включаючи і режим спартанців. Його висловлювання про Спарту найчастіше зустрічаються в контексті обговорення республіканських ідей.

Плутарх (бл. 46–120/125 рр. н.е.), слідом за Платоном і Геродотом, стверджував, що: «Спартанці вивчали грамоту тільки заради потреб життя. Всю ж решту видів знань, вони вигнали з країни; не тільки самі науки, але і людей, що ними займаються». Отже, можна стверджувати, що Платон, Геродот і Плутарх заснували традицію розгляду спартанської культури, широко представлену і в сучасній дослідницькій літературі. Давня Спарта була таким самим потужним центром культури і наук, як і Афіни. Давня Спарта в архаїчний період у культурному відношенні нічим не поступалась іншим полісам. Різниця полягала тільки у специфічному законодавстві Лакедемонської держави, яке визначало домінування військового ладу в цій країні, що безперечно позначилось на розвитку зокрема її культури. Серед сучасних українських науковців, які підтримують традицію розгляду Лакедемону як повноцінного полісу з унікальною культурою та наявністю у ньому доволі розвинених науки і мистецтва, можна відмітити І. Пантелєєву.

Більше того, відомо, що державні школи стародавньої Спарти заохочували інтерес до історії. З цією метою Плутарх описує сісітії (спільні розваги для хлопчиків, включаючи спільну трапезу - прим. авт.) і припускає, що спартанські діти розвивали там свій розум, слухаючи розповіді про політику. Він також вказував на те, що, окрім цілеспрямованої підготовки до військової служби, дітей змалечку вчили етичним чеснотам, причому у формі міркувань, змушуючи логічно обґрунтовувати свої відповіді, в яких «повинні були міститись і причина, і доказ, але в короткій, стислій формі». Таке вміння логічно обґрунтовувати етичні чесноти дуже цінувалося, оскільки в Давній Спарті «той, хто нітився при питаннях «Хто кращий громадянин?» або «Хто не заслуговує на пошану?», вважався розумово нерозвиненим і нездібним удосконалюватися морально». Необхідно відмітити, що таке патріотичне виховання, засноване на вшануванні пам'яті героїв, правителів, видатних особистостей дуже високо цінувалось у всій Елладі, а не тільки у Спарті. Патріотизм, заснований на знанні про героїв своєї

держави, безперечно впливав і на розвиток історіографії в Лакедемоні, яка отримувала навіть державну підтримку.

У Давній Спарті існувала традиція історіописання, хоча і мала певні особливості. Історична думка Давньої Спарті, представлена творами (відомими за збереженими фрагментами або згадками більш пізніх античних авторів) Аристократа Спартанського, Діофанта Лакедемонського, Гіппаса Лаконського, Молпіда Лаконського, Ніокла Лаконського, Клеомена III, Павсанія Лаконського, Полікрата Лаконського, Сосіла Лакедемонського, Сосибія Лаконського, торкалась питань військового мистецтва, зокрема стратегії і тактики, своєрідної геополітики, правил виховання молоді та морально-етичних вчень з метою постійного удосконалення громадян передусім як воїнів. Можна навіть стверджувати, що лакедемонська історіографія значною мірою слугувала фундаментом для історичної науки Давнього Риму, про що свідчать Полібій, Корнелій Непот, Арріан²³.

Спарта, найбільша дорійська держава на Пелопоннесі, розвинула особливу політичну форму. Від самого початку соціально-економічний розвиток спартанського суспільства пішов у напрямку, відмінному від звичного. Дорійці, які заснували Спарту, підкорили місцевих ахейців, що прибули до Лаконії як раби. Приблизно з середини VIII в. в Спарті, як і в багатьох інших грецьких державах, став відчуватися гострий земельний голод. Виникла в зв'язку з цим проблема надлишкового населення вимагала свого негайного рішення, і спартанці вирішили її по-своєму: вони знайшли вихід в розширенні своєї території за рахунок найближчих сусідів. Головним об'єктом спартанської агресії стала Мессенія, багата і велика область у південно-західній частині Пелопоннесу. Боротьба за Мессенію, що відбувалася в VIII–VII ст. до н. е., завершилася зрештою повним завоюванням і поневоленням її населення. Захоплення родючих мессенських земель дозволив спартанському уряду припинити надвигавшийся аграрну кризу. У Спарті було здійснено широкий

²³ Печатнова Л.Г. Набис как создатель новой модели спартанской экономики. // Мнемон: Исследования и публикации по истории Античного мира. –2018. –№ 18(1) –С. 311-324.

переділ землі і створена стабільна система землеволодіння, заснована на суворій відповідності між числом наділів і числом повноправних громадян. Вся земля була поділена на 9000 приблизно однакових за своєї прибутковості наділів, які були роздані відповідному числу спартиатов (Спартіати – звичайне найменування повноправних громадян Спарти в джерелах). Надалі уряд Спарти уважно стежило за тим, щоб величина окремих наділів залишалася весь час незмінною (їх не можна було, наприклад, дробити при передачі в спадщину), а самі вони не могли переходити з рук в руки за допомогою дарування, заповіту, продажу і т. д. Були поділені і прикріплені до землі державні раби–ілоти з числа підкорених жителів Лаконії і Мессенії. Зроблено це було з таким розрахунком, щоб на кожен спартанський клер (земельний наділ) доводилося по кілька плотських сімей, які своєю працею забезпечували всім необхідним самого власника клера і всю його сім'ю.

Спартанський державний устрій мав характер рабовласницької олігархії. Найвищим органом державної влади були Народні збори (апелла), в яких брали участь усі спартанці. Однак воно мало набагато менше прав, ніж афінські збори: воно могло приймати або відхиляти закони, але не могло їх обговорювати. Вона також не обговорювала фінансові питання, не контролювала діяльність магістратів і не розглядала судові справи. Фактично це був орган спартанської олігархії²⁴.

Олігархія (грец. *oligarchia*, від *oligos* - небагато і *arche* - влада) - форма правління, за якої влада (політична, економічна тощо) належить обмеженій кількості осіб (воїнів, фінансистів тощо). Вперше цей термін був використаний давньогрецькими письменниками (наприклад, Аристотелем, Полібієм) для опису політичної форми, що виникла в результаті занепаду аристократії.

Вирішальну роль в управлінні державою відігравала Геральдична рада (Геронтія), що складалася з 30 членів віком від 60 років. Двадцять вісім з них обиралися довічно, а два царі були членами Гелонту. Рада ніким не керувалася і

²⁴ Довбищенко Ф. В. "Виховання Кіра" Ксенофонта й "Історія Римської держави після Марка Аврелія" Геродіана: структурна подібність через століття давньогрецької історіографії (огляд рецепцій у сучасній класичній філології). *Studia linguistica*. 2019. Вип. 15. С. 40.

мала право скасовувати рішення Народних зборів. Фактично, вона вирішувала всі державні справи. П'ять ревізорів мали однакові повноваження. Вони наглядали за виконанням законів, контролювали діяльність посадових осіб і навіть царя, а також мали право притягнути царя до суду, щоб не допустити посилення царської влади.

Спартою правили два царі, що належали до двох династій. Кожен цар мав рівну владу і контролювався титулом, герусією, та радою наглядачів. Прерогативи царя включали верховне військове керівництво і право очолювати релігійні культу. Царі були землевласниками.

Армія відігравала важливу роль в управлінні державою. Найвищий орган влади, спартанський парламент, був фактично органом спартанських воїнів. Армія мала великий командний центр.

Говорячи про фундаментальні відмінності між суспільним і державним устроєм Афін і Спарти, ми не повинні випускати з уваги схожість між ними; їх можна розглядати як два варіанти одного і того ж типу держави - поліса. Будь поліс являє собою самоврядну, або, як говорили греки, автономну громаду, найчастіше не виходить за межі одного, зазвичай невеликого міста і його найближчих околиць (звідси загальноприйнятий у сучасній науковій літературі переклад терміну поліс – «місто–держава»). Держави, що перевищують за своїми розмірами цю звичайну для поліса норму, зустрічаються в Греції лише як виняток (прикладом можуть служити як раз Афіни і Спарта, на території яких крім головного міста, який дав ім'я своїй державі, були ще й інші міста). Основна особливість полісної організації, що відрізняє її від всіх інших видів рабовласницького держави, полягає в тому, що тут в управлінні державою беруть участь в якійсь, хоча, звичайно, далеко не в рівній, мірою всі члени даної громади, а не лише вибрана її частина, що входить у надзвичайно вузьке коло придворної знаті, як ми найчастіше спостерігаємо це в монархіях стародавнього Сходу, Громадянська громада (демос) практично зливається тут з державою (Зрозуміло, слід мати на увазі, що розміри і чисельність самих полісних громад могли коливатися в дуже широких межах залежно від тих критеріїв цивільних

прав, які використовувалися в різних грецьких державах. Якщо в Афінах: у часи розквіту демократії в другій половині V в. налічувалося близько 45 тис. повноправних громадян, то в Спарті їх число навіть і в роки найвищого піднесення її могутності не перевищувало 9–10 тис. осіб. Втім, в Греції існували й такі поліси, в яких весь цивільний колектив складався з декількох сотень або навіть декількох десятків людей).

Загалом спартанська державна система являла собою поєднання цивільної та військової влади. Влада вузької спартанської олігархії врівноважувалася владою військового керівництва на чолі з царем, який не визнавався виборним органом у Спарті.

Спарта відігравала провідну роль у Пелопоннеському союзі, який став однією з найпотужніших військово-політичних коаліцій Греції. Вищим органом Пелопоннеської конфедерації були збори всіх союзних держав, які збиралися в Спарті. Кожен союзний поліс мав один голос. Рішення зборів затверджувалися царським двором Спарті, а союзними військами командував цар Спарті.

Підтримувана військовою та політичною силою Пелопоннеської ліги у 5-4 століттях до н.е., Спарта відігравала вирішальну роль у грецькому світі і стала однією з наймогутніших держав Греції, функціонуючи як центр грецької олігархії.

Для свого часу поліс був, мабуть, найдосконалішою формою політичної організації панівного класу. Його найбільшою перевагою над іншими формами і типами рабовласницької держави, такими як східні деспотії, була порівняльна широта і стабільність соціальної бази, що забезпечувала широкі можливості для розвитку спеціалізованої рабовласницької економіки. Полісна громада об'єднувала у своєму складі як великих, так і дрібних власників, багатих землі і рабовласників і просто вільних селян і ремісників, гарантуючи кожному з них недоторканність особи і майна і разом з тим певний мінімум прав, і насамперед права власності на землю всередині поліса. Греки вважали правоздатність головною ознакою, що відрізняла громадян від негромадян. Водночас поліс був військово-політичною конфедерацією вільних власників, яка протистояла всім

поневоленім і експлуатованим народам і переслідувала дві основні мети: 1) тримати існуючих рабів під гнітом і 2) організувати військову агресію проти "варварських" держав світу та забезпечувати постачання робочої сили для рабовласницьких господарств.

Спарта була унікальною країною, як з точки зору соціальної організації та повсякденного життя, так і з точки зору державного та політичного устрою і законів. У багатьох відношеннях Спарта суттєво відрізнялася від багатьох грецьких держав. Ці відмінності були настільки значними, що усвідомлювалися самими давніми греками, для багатьох з яких Спарта зі своїм специфічним життєвим укладом стала предметом подиву і захоплення. Здивовували екстравагантні звичаї і порядки спартанців, захоплювала їхня політична стабільність і військова могутність: лише у Спарті аж до римського завоювання зберігалася патріархальна царська влада, причому у формі діархії; лише у Спарті держава вже на самих ранніх етапах своєї історії послідовно боролася з приватною власністю на землю і обмежувала життя своїх громадян так, щоб підкорити особисті інтереси суспільним. Для цього існувала досить ефективна система виховання і пильний контроль над дорослими громадянами; упродовж століть Спарта володіла величезним військовим потенціалом, а її армія залишалася найсильнішою в Елладі.

Держава виникла між 8 і 7 століттями до нашої ери. Спартанський державний устрій поєднував у собі елементи військової демократії та трайбалізму. Державою керували два архагати - вожді двох племен, дорійців та ахейців. Архагати мали спадкову владу, були членами Ради старійшин і в деяких випадках здійснювали судову владу. Пізніше, однак, їхні повноваження, особливо військові, були значно обмежені.

Спартанський державний устрій мав характер рабовласницької олігархії. Він базувався на законах легендарного царя Лікурга, який організував спартанців у так звану "громаду рівних" і здійснював контроль над рабським населенням. Такими були основні риси державного та соціально-економічного устрою спартанського полісу, могутності якого сприяли легендарні закони

Лікурга. Завдяки цьому Спарта проіснувала до 2 століття до н.е., поки спартанці підкорялися законам Лікурга.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ СПАРТИ

2.1. Особливості суспільного поділу населення у Спарті

«Архаїчна революція» знаменувала собою утворення античної полісної цивілізації. Світ сотень суверенних громадянських общин-полісів являв собою строкату палітру соціального, політичного, економічного та культурного (у найширшому значенні цих термінів) життя. Кожен з них посвоєму втілював спільне для всіх полісне начало, проте стародавня Спарта вирізнялася з-поміж них. Зорієнтована на воєнний лад, з жорстоко регламентованою моделлю поведінки всіх її громадян, надійно ізольована від навколишнього світу, вона здавна заслужила славу наймогутнішого і водночас найзагадковішого полісу античної Еллади.

Спартанський поліс виник на території Лакедемона (Лаконіки) — області на півдні Пелопоннеського півострова, в долині річки Еврот. З півночі вона замикається високим нагір'ям Центрального Пелопоннесу, яке відділяє її від Арголіди та Аркадії. На заході Лаконіка обмежена гірським хребтом Тайгету, за яким пролягає велика й родюча низина Мессенії, а на сході — невисокими горами Парнону. Обидві ці гірські гряди спускаються на півдні до моря, обмежуючи собою Лаконську затоку: Тайгет завершується мисом Тенар, а Парнон — мисом Малєя.

Археологічні дослідження на території Лаконіки виявили залишків споруд, що датуються мікенськими часами. Особливо відомим є так званий Менелайон — резиденція легендарного гомерівського героя Менелая, загальна площа якої становить понад 300 кв. м. Залишки споруд тієї ж доби віднайдено й у Аміклах, які, очевидно, відігравали тоді роль культового центру. На території самої Спарти жодних споруд мікенської епохи до сьогодні не виявлено, і археологічні

дані дають підстави вважати, що вона виникла не раніше XI ст., у X чи навіть IX ст. до н. е., в результаті зусиль прийшлих дорійських племен. Їх прихід у Пелопоннес звичайно пов'язується з так званим «поверненням Гераклідів»²⁵.

За легендарною традицією, син Геракла Гілл, вигнаний після смерті свого батька з Тірінфу царем Мікен Еврісфеєм, став згодом царем одного з трьох дорійських племен. І після смерті Еврісфея вирушив з дорійським військом у Пелопоннес, щоб відвоювати собі владу над Арголідою. Проте похід цей виявився невдалим: трон Мікен захопив Атрей — син Пелопа і батько Агамемнона, а сам Гілл був убитий у поєдинку з аркадським героєм Ехемом. За умовами поєдинку, Геракліди могли повернутися в Арголіду лише в разі перемоги Гілла; коли ж перемога дістанеться Ехему, вони мусять відійти на північ і протягом ста років не будуть робити нових спроб щодо повернення. Отже, смерть Гілла змусила Гераклідів повернутися в Дориду, а в Арголіді, у Мікенах, розпочалася усобиця між Атреєм та його братом Фієстом. При Агамемноні, синові Атрея, відбувся похід на Трою, а ще через вісімдесят років після Троянської війни Геракліди, за свідченнями (в тому числі й Фуکیدіда), дійсно повернулися у Пелопоннес. Залежно від датування війни ці події можуть бути датовані кінцем XII I чи X I I ст. до н. е., що цілком узгоджується з іншими джерелами, в тому числі й археологічними.

Ще через щонайменше сто років відбулося вторгнення дорійців у Лаконіку та заснування на середній течії Евроту, в стратегічно важливій, найширшій частині долини — Спарті, резиденції Гераклідів. Вона являла собою сукупність п'яти поселень сільського типу, так званих ком, які, очевидно, утворилися в результаті зселення трьох родових філ. Таким чином, в основі виникнення Спарті також знаходилася певна подібність сіноїкізму, що, як ми пам'ятаємо, є необхідним і, часто, першим кроком до створення громадської общини-полісу.

Спартанці були панівним класом. Лише вони користувалися усіма політичними правами. Свою родову громаду вони називали «громадою рівних».

²⁵ Ставнюк В. Спартанський поліс в архаїчну епоху 3 циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята. Історія в школах України. 2007. № 8. С. 27-31.

Протягом тривалого часу індивідуальна власність на землю в Спарті не допускалася, оскільки земля вважалася власністю держави²⁶.

Держава брала на себе турботу про виховання дітей: з 7 років хлопчиків відривали від сім'ї і вони проходили вишкіл під керівництвом педономів в особливих школах – агелах. При цьому особлива увага зверталася на фізичне виховання, на вироблення якостей стійкого і витривалого воїна, на дисципліну. Навіть говорити вони повинні були коротко, лаконічно.

З віком вимоги ставали все більш жорсткішими: діти ходили босоніж, з 12 до 16 років їх привчали ходити голими (в т.ч. й дівчат), можна було мати на рік всього лише по одному плащу. Спали вони разом на ліжках з тростини. З 16 років юнак (ефеб) вносився до списків повноправних громадян. Навчання закінчувалося в 20 років, і до 60 років спартанці залишалися військовозобов'язаними. Одружуватися їм дозволялося лише після досягнення 30-річного віку, коли спартанець вважався повнолітнім і набував політичних прав.

В процесі завоювання частина підкореного населення була перетворена на рабів або «державних кріпаків» – ілотів. Власної землі вони не мали, а обробляли земельні ділянки спартанців, сплачуючи їм половину врожаю. Ілоти були прикріплені до клерів, на території яких їм належало, під контролем спеціально уповноважених державою осіб, вести господарство. Вони вважалися державною власністю і передавалися в розпорядження спартанців, які могли їх убити, передати іншому співгромадянину або ж продати за кордон. З дозволу влади господар у виключних випадках міг відпустити ілота на волю, і тоді такий відпущеник іменувався неодамодом. Ілотів також призивали до війська в якості легкоозброєних воїнів. Своє панування над ілотами спартанці підтримували терором: щорічно їм оголошувалася війна (криптії), під час якої найбільш сильних та сміливих ілотів вбивали. Окрім цього, вони щорічно отримували певну кількість ударів без будь-якої провини, лише для того, щоб не розучилися

²⁶ Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

відчувати себе невольними.

Підкорені жителі гірських районів Спарти – періеки також не користувалися політичними правами, але були вільними, займаючи проміжне положення між ілотами та спартіатами. Вони могли набувати власність і укладати цивільні договори. Головними їхніми заняттями були торгівля і ремесло. Вони також мали нести військову повинність у якості добре озброєних воїнів. Періеки перебували під наглядом гармостів. Вищим посадовим особам Спарти (ефорам) надавалося право карати періеків на смерть без суду. Таким чином, уся суспільна організація спартанців в рамках держави була обтяжена пережитками родоплемінного ладу і розрахована на те, щоб триматися замкненою і згуртованою групою проти поневолених ілотів та безправних періеків.

З виникненням Спарти різко прискорився внутрішній розвиток суспільства. Цьому суттєво сприяло й оточення, в якому опинилася община спартіатів. Завоювання дорійцями важкодоступної долини виявилось процесом тривалим і поступовим. Геродот повідомляє, що у цьому їм довелося конкурувати з так званими мініями — переселенцями з острова Лемнос, які також прагнули осісти в Лаконіці. Результатом напруженої боротьби стало виселення переможених мініїв на острів Фера, де їх присутність у пізніші часи засвідчена двома архаїчними написами. Доля ж місцевого, ахейського населення виявилася іншою: частково воно було винищене, частково — витіснене з Лаконіки, а частково — асимільоване общинами переможців чи поневолене ними. За свідченнями історика IVст. до н. е. Ефора, фрагменти «Всесвітньої історії» якого дійшли до нас у передачі Страбона, всі навколишні жителі, періойки (від грецького: пере — навколо, ойке — мешкаю) підкорялися спартанцям, але при цьому користувалися спільними законами, брали участь у вирішенні полісних справ і могли обіймати відповідні посади. Лише згодом, за другого чи третього покоління пришельців, було проведене розмежування між власне спартіатами та іншими жителями Лаконіки. За свідченнями того ж Ефора, цар Агіс позбавив періеків рівності в правах і повелів їм сплачувати Спарті

данину. Основна маса навколишнього населення (періеків) підкорилася цьому наказу, частина ж, згідно з переказами, вчинила опір, за що була поневолена спартіатами і перетворена на ілотів. За іншими свідченнями, ілотія утверджувалася поступово, паралельно із захопленнями Лаконіки та Мессенії, і остаточно сформувалася лише в кінці VII ст. до н. е. Тим самим було зроблено ще один крок до утворення замкнутої общини спартіатів — громадян полісу, які би протистояли всім неполітам — періекам і, особливо, ілотам.

Поліс уже за своєю природою орієнтується проти зовнішнього світу. Фактор протилежності інтересів общинників-політів усім навколишнім общинам, племенам, народам завжди сприяв внутрішній консолідації полісного колективу, його самоідентифікації, підвищенню самоусвідомлення. Для Спарти ж (з погляду нате, що потенційний ворог (ілоти) чи, принаймні, суперник (періеки) перебував у безпосередній близькості, у самій Лаконіці) цей фактор справляв особливо суттєвий вплив. Під його дією спартіати порівняно швидко дійшли розуміння необхідності консолідації та подолання внутрішніх смут, у смугу яких, подібно до інших грецьких общин кінця гомерівського періоду, вступила і Спарта. Такі авторитетні історики, як Фулідід та Геродот, а за ними й низка більш пізніх авторів, цілком певно говорять про довгий період внутрішніх хвилювань, нестабільності та беззаконня — аномії чи какономії, — що тривав у Спарті аж до кінця IX — поч. VIII ст. до н. е. Очевидно, їх природа також знаходилася у кризі патріархального, родового ладу, в умовах якого перебували дорійські племена. Проявом цієї кризи і водночас однією з найважливіших причин внутрішньої анархії та смуту була глибока майнова диференціація, яка підривала єдність спартанської общини. Плутарх, спираючись на сталу, віковичну традицію, так описує стан, в якому знаходилася Спарта: «Майнова нерівність була жахливою: маса жебраків та бідняків загрожувала небезпекою полісу, тоді як багатство було в руках у небагатьох». Основну масу цих «небагатьох» становили, очевидно, представники старої родової знаті і, зокрема, численні родичі царських сімей — нащадки Гераклідів та асимільованої пришельцями місцевої, ахейської знаті, про свавілля яких неодноразово

згадується у джерелах. Спробою подолання протилежності між демосом та знаттю, між багатими та бідними й стали перетворення кінця IX — початку VIII ст. дон. е. Очевидно, саме з них і розпочинається проведення першопочаткової законодавчої реформи, кінцевим результатом якої стало подолання кризи, досягнення суспільного компромісу, консолідація общини чи, точніше, відновлення її у новій, вищій якості — общинидержави, громадянської общини, спартанського полісу.

В античних джерелах процес формування спартанського полісу звичайно розглядається як практично одномоментне реформування всіх сфер суспільного життя, підкорене раціональному, чітко вивіреному, логічному планові. Як уже говорилося, історична традиція приписує це реформування напівлегендарному законодавцю Лікургу, про якого навіть у античну добу, за словами Плутарха, не існувало жодного вірогідного оповідання. Якщо ж підсумувати свідчення, розкидані у творах Ксенофонта, Арістотеля, Страбона і особливо — у біографії Лікурга, написаної Плутархом, то життя спартанського законодавця можна звести до декількох основних моментів.

Нащадок Геракла в одинадцятім коліні, він після смерті свого старшого брата став опікуном новонародженого племінника Харілая. Звинувачений у зазіханні на царську владу, для того, щоб відвести від себе несправедливі підозри, а від Харілая — небезпеку замаху, Лікург покидає Спарту і подорожує по всій ойкумені у пошуках найкращого державного устрою. Під час подорожей Лікург відвідує острів Крит, де ознайомлюється з місцевими законами; Єгипет, у якому йому особливо припала до вподоби кастова система розподілу суспільства, та Азію, в іонійських полісах якої він зустрівся з Гомером і навіть, нібито, першим з материкових греків переписав його поеми. За вже зовсім фантастичними твердженнями, Лікург відвідав також Індію, де розмовляв із гімнософістами; Африку та Іспанію, після чого, збагачений досвідом і на прохання спартанців повернувся в Лакедемон, що продовжував перебувати у стані смути та внутрішнього розбрату. Для проведення своїх перетворень Лікург перш за все подбав про їх, так би мовити, ідеологічне забезпечення: він умовив

переселитися у Спарту талановитого та шанованого критського поета Фалета, який переслідував ті ж самі цілі, що й законодавець — у своїх віршах, як пише Плутарх, Фалет бажав пробудити любов до порядку та згоди. Ще дієвішою виявилася підтримка починань Лікурга оракулом бога Аполлона — дельфійська піфія вітала його як «улюбленця богів» та обіцяла йому найкращі закони для влаштування спартанського полісу. Спираючись на авторитет святилища Аполлона, Лікург проводить свої реформи — конституція, дарована ням спартіатам, була викладена у вигляді своєрідних висловів божества, ретр, які в пізніші часи ретельно зберігалися у Спарті. Після ж цього, побачивши, що нові закони вкоренилися у суспільстві, він скликав народні збори, заявив про свій намір відвідати Дельфи і взяв з народу клятву: нічого не змінювати у полісному устрої до його повернення в Спарту. Оракул Аполлона підтвердив корисність проведених реформ — за пророцтвом піфії, поліс буде знаходитися на вершині слави, поки залишатиметься вірним даним йому законам. Щоб зв'язати народ клятвою, Лікург не повернувся у Спарту — він звелів записати оракул, відправив його в Лакедемон, а сам, перебуваючи в апогеї слави, уморивши себе голодом, добровільно пішов з життя; його попіл було розвіяно над морем, щоб ніхто не сказав, перевізши прах у Спарту, що Лікург повернувся.

Протягом п'ятиста років, за свідченням античних джерел, устрій, дарований Спарті Лікургом, залишався без змін. Користуючись найкращими законами, Спарта стала найсильнішим полісом Еллади, а Лікургу спорудили храм і щорічно приносили жертви як божеству.

Таким чином, вся антична традиція славу першопочаткового устрою Спарті приписує одному законодавцю — Лікургу. З його іменем пов'язується проведення реформ та створення найважливіших полісних інститутів: наділення землею всіх спартіатів та залежних від них перієків; сформування ілотії; розподіл усіх громадян на спеціальні товариства — сіссітії; створення системи органів влади, уособлюваної народними зборами, радою старійшин та царями; введення особливого, спартанського виховання; ліквідація майнового розшарування, заборона розкоші та багатства; зрештою — утворення «общини

рівних», з регламентацію всього життя спартіатів, суворим контролем за ними, ізоляцією від навколишнього світу; словом, все те, що визначається терміном «Лікургов устрій».

У нові часи довкола Лікурга та його діяльності розгорнулася дискусія її початок припадає ще на ХІХ ст., піку свого вона досягла в 1910—1920-х роках і не припиняється фактично й донині. Багато вчених — за Лікурга, проте значна частина дослідників займає скептичну позицію стосовно античної традиції: у Лікургові вбачають лише героя штучно сконструйованої легенди, суто міфологічний персонаж чи навіть божество, культ якого був поширений в Лакедемоні в історичні часи. На користь таких висновків наводиться зокрема той факт, що в ранніх античних джерелах Лікург не згадується або згадки дуже скупі; лише починаючи з таких авторів, як Ефор, Ксенофонт, Арістотель і Плутарх, особистість спартанського законодавця набуває більш реальних та яскравих рис.

Піддається сумніву й одномоментність реформування спартанського суспільства, тим паче — сформування «Лікургового устрою» в кінці ІХ—на початку VIII ст. до н. е., в часи, до яких традиція відносить діяльність Лікурга. На думку багатьох учених, «Лікургов устрій» в його основних рисах сформувався в результаті або стихійної реакції общини на виклик історичного моменту, її саморегулювання, або ж у результаті творчих зусиль декількох поколінь не завжди відомих нам реформаторів; завершується цей процес не раніше кінця VII—VI ст. до н. е., а до того Спарта суттєво нічим не відрізнялася від інших грецьких общин. Навіть більше того — з VII I по VI ст. до н. е. включно вона може вважатися одним із провідних культурних та економічних центрів усієї Еллади.

Спарта стає справжньою Меккою для знаменитих чужоземців. Терпандр з острова Лесбос, який канонізував у музичній практиці семиструнну кіфару, започаткував тут школу для спартанських співаків та музикантів. Уже відомий нам Фалет з острова Крит був творцем хорових пісеньпеанів, виконуваних чоловічими та жіночими хорами на честь особливо шанованого в Спарті

Аполлона. У другій половині VII ст. до н.е. сюди ж переселився і Алкман — ліричний поет із Сард, який прославився своїми парфеніями — хоровими піснями, написаними спеціально для дівочих хорів, а крім того, в Спарті архаїчної доби розквітала творчість таких відомих поетів, як Полімнест із Колофона, Сакад із Аргоса, Ксенофонт із Локр та Стесіхор із Гімери. Недавно, отже, що за Спартою закріпилася слава «поліса прекрасних хорів».

Перші спроби Спарти вийти за межі Лаконіки наштовхнулися на рішучий опір її північних сусідів — Тегеї в Аркадії та Аргосу в Арголіді. Незважаючи на всі зусилля, там Спарта не зуміла досягти суттєвих результатів. Експедиція проти Тегеї, панування над якою нібито обіцяв спартіатам дельфійський оракул, закінчилася цілковитою катастрофою — у кайдани, які захопили із собою самовпевнені завойовники, закували після нищівної поразки їх самих.

Зовсім іншими виявилися результати спартанської експансії на західному напрямку. Мессенія, яка знаходилася за горами Тайгету, не змогла протистояти завойовникам, незважаючи на відчайдушний опір, перша Мессенська війна (743—723 рр. до н. е.) завершилася перемогою спартіатів. Мету цієї війни лаконічно сформулював спартанський цар Полідор, який заявив: «Іду на неподілені землі!». Очевидно, після її завершення частина землі дійсно була розподілена між спартіатами. Проте більша частина — за мессенцями, яких переможці зобов'язали сплачувати данину, що сягала половини щорічного врожаю. Проте для задоволення потреб спартанської общини цього виявилось замало. Як свідчить Арістотель, посилаючись на спартанського поета VII ст. до н. е. Тірея, під час війни у Спарті знову почали висувати вимоги переділу земель, які супроводжувалися загостренням внутрішньополітичної ситуації та смути. За свідченням уже іншого джерела, наприкінці війни повстали в Спарті так звані парфенії — діти спартіаток, народжені ними за час відсутності їхніх чоловіків, зайнятих бойовими діями проти мессенців. З великими труднощами це повстання вдалося придушити. Парфенії змушені були покинути Лаконіку та переселитися до Італії, де заснували колонію Тарент. Проте внутрішні смути в Спарті цим не вичерпалися. На зростання внутрішньої напруги після першої

Мессенсько ї війни може вказувати факт впровадження у кінці VII I ст. до н. е. царем Феопомпом нового політичного органу — колегії п'яти ефорів. Очевидно, вони обиралися від п'яти спартанських ком, що може розглядатися як певна спроба пошуків суспільно-політичного компромісу.

І з завоюванням Мессенії спартанський поліс остаточно визначився з кордонами своїх володінь. Водночас завершилося формування суспільних станів періеків та ілотів, що призвело до подальшого і більш чіткого розмежування між ними, з одного боку, та спартіатами — з іншого. Фактор протилежності общинників-політів поневоленим категоріям населення серйозно вплинув на формування менталітету спартіатів. В умовах ворожого оточення, перманентної воєнної загрози вони з усією чіткістю усвідомили свою спорідненість, єдність, однаковість. Внутрішні відмінності між багатими та бідними, аристократами та простонароддям відійшли на другий план порівняно із загрозливим протиставленням «спартіат — ілот», «спартіат — неспартіат», «свій — чужий». Результатом стало посилення корпоративного начала у полісі і всіх інституцій, що працювали на згуртування громадянського полісу. Найсуттєвіше цьому сприяла проведена, очевидно, під час другої Мессенської війни гопл ітська реформа, тобто реформа армії та озброєнь, її результатом стало створення фаланги гоплітів-піхотинців при повному військовому озброєнні. Укомплектована вихідцями із середніх верств простонароддя, спартанського демосу, вона, а не аристократична кіннота, відіграла вирішальну роль у здобутті перемоги. У такій атмосфері стало можливим якщо не «друге видання» «Лікургового устрою», то, принаймні, реальне втілення в життя його установлень. Як уже говорилося, перемога «Лікургового устрою» часто пов'язується з посиленням у середині VI ст. до н. е. впливу ефорату — органу, що найбільшою мірою контролював усі сфери життя спартіатів. Відповідальним за його посилення Діоген Лаертський називає одного із семи мудреців — Хілона, який сам обіймав цю посаду в 556—555 рр. до н. е. Варто зауважити, що перемогу «Лікургового устрою» у Спарті в середині VI ст. до н. е. підтверджує різкий перелом у її розвитку, що припадає саме на той час. Археологічні дані цілком певно свідчать про занепад економіки

Лакедемону. Зовсім перестає вироблятися яскрава розписна кераміка, що дотоді конкурувала з найкращими афінськими та коринфськими зразками. Зникають із повсякденного вжитку предмети розкоші, на зміну яким приходять одноманітне, грубе начиння. Спарта назавжди втрачає славу передового ремеслового центру. Водночас перериваються й культурні контакти. Поети та музиканти, архітектори й видатні майстри, які раніше звідусіль стікалися до Спарти, тепер обходять її стороною.

З 548 по 480 рр. до н. е. на Олімпійських іграх перемогу здобув лише один спартанець — цар Демарат. Усе свідчить про те, що впродовж VI ст. до н. е. спартанський поліс повністю перетворився на «общину рівних» — замкнуту корпорацію професійних воїнів-гоплітів, все життя якої підкорялося настійним вимогам підтримки постійної «бойової готовності».

Таким чином, Спарта стала однією з найвизначніших полісних держав, розташованих на Пелопоннеському півострові. Порівняно з іншими грецькими полісами процеси становлення держави тут мали суттєві особливості. У IX ст. до н.е. дорійські племена заволоділи Лаконією та витіснили чи поневолили, а частково змішалися з місцевим населенням – ахейцями.

Отже, спартанська держава утворилася в результаті завоювання Спартою інших громад. Завойовники поділялися на три кланових племені, кожне з яких ділилося на дев'ять фратрій («братств»), що являли собою релігійно-правові об'єднання з внутрішнім самоврядуванням. Дорійці селилися в окремих поселеннях (їх було близько сотні) і зорганізуватися в шість царств. Суспільство поділялося на три родові філи, додатково розділяючись на п'ять груп (сіл), які отримали топографічні назви. Пізніше відбувається об'єднання п'яти сіл у спартанську державу. Територія Лаконії розподілялася за округами, кількість яких, так само, як і їхня організація невідомі. П'ять «царів» склали Раду поліса. Надалі спартанці підкорили всі інші поселення, і підпорядкували собі їхніх жителів, надавши їм статусу періеків («ті, що мешкають навколо»). З часом відбувся розподіл країни на ділянки для спартанців, а періеки були витіснені до

гірської місцевості. Завдяки цим завоюванням Спарта перетворилася на потенційно багату і наймогутнішу державу на території древньої Греції.

2.2. Особливості правового статусу різних категорій населення Спарті

Для суспільного ладу Спарті характерне тривале збереження пережитків первіснообщинного ладу і військова організація суспільства. Турбота про збереження солідарності серед невеликої кількості повноправних громадян Спарті, що панували над величезною масою поневоленого населення, пояснюється прагненням запобігти виникненню різкої майнової диференціації серед “рівних”, як називали себе спартіати. На це були спрямовані закони проти розкоші, які приписують Лікургу. Реформи Лікурга – це комплекс перетворень соціально-економічного і правового характеру, в результаті яких ненависна демосу знать формально зникла, ніби розчинилась у масі спартанських громадян. Усі спартанці, які призивались в ополчення, були наділені земельними ділянками (клерами). У Лаконіці і Месенії їх налічувалось близько 10 тис. Клер вважався невідчужуваним володінням, а оскільки земля була власністю держави, то його не можна було продати, подарувати, залишити у спадок. Розміри ділянок були однакові для всіх, тим самим на основі економічної рівності стверджувалась “община рівних”.

Ділянки землі отримали й періеки – ремісники, крамарі.

Образ життя спартанців від народження до смерті жорстко регламентувався. Із 7 років хлопчики виховувались у гімназіях під наглядом наставників – педагогів. Головна мета навчання і виховання – підготовка майбутнього воїна. З 20 до 60 років спартанець вважався військовозобов’язаним і повинен був систематично вдосконалювати свої атлетичні та бойові навички. До 30 років він не мав політичних прав, йому належало в усьому дотримуватись порад свого опікуна, наставника.

Спартанці носили однаковий одяг, користувались однаковим домашнім начинням, дотримувались стандарту, загальноприйнятої форми бороди та вус.

До 30 років спартанець повинен був одружитися, інакше він щорічно під час релігійного свята підлягав побиттю з боку жінок.

Соціальний статус жінок у Спарті був порівняно високий. Вони не знали багатьох господарських турбот, ілоти доставляли їм продукти, дітей виховувала держава. Єдність спартанців забезпечувалась спільними трапезами (сиситіями), під час яких прості громадяни та царі їли за одним столом і займалися груповими атлетичними вправами. Кожен вносив щомісячно натуральний внесок в общину. Той, хто не міг цього зробити, вважався “таким, що опустився”, і позбавлявся політичних прав.

Військова справа була основним заняттям громадян. Їм заборонялося займатися ремеслом і торгівлею, оскільки це ганьбило їх, бо вважалося справою періеків.

Періеки були особисто вільними, політичними правами не користувались, але в інших відносинах були правоздатними: могли набувати власність і здійснювати угоди, несли військову повинність. З боку держави над періеками був встановлений нагляд, що здійснювався спеціальними посадовими особами.

Найбільш багаточисельним прошарком населення були ілоти – представники переможених племен, що були перетворені в державних рабів. Своєї землі вони не мали, працювали на ділянці, що була виділена спартіату державою, мали своє господарство і знаряддя праці. Половину врожаю, одержаного з землі, ілоти віддавали власнику ділянки. У період військових дій вони залучались як допоміжна сила, але при цьому їм давали найпримітивнішу зброю, через що вони несли невиправдано великі втрати. Своє панування над ілотами спартанці підтримували методами жорстокого терору. Ілоти могли бути відпущені на волю державою.

Постійні військові заходи вимагали величезних витрат матеріальних і людських ресурсів, що, врешті-решт, стало причиною швидкого занепаду спартанської “общини рівних”. Її політична і суспільна структура не витримала натиску товарно-грошових відносин.

Ментальність спартанців наклала відбиток на формування ідеалу людини,

який панував у суспільстві – це особистість, яка поєднувала у собі громадянські чесноти, фізичну досконалість та військову майстерність. Особиста доблесть була найвищою чеснотою, але вона підпорядковувалася інтересам поліса і його громадян. Колективновійськова ментальність спартанців мала значний вплив на формування всієї системи виховання. У Спарті воно було спрямоване на згуртування громадян, їх фізичну і військову підготовку, розвиток дисципліни, сили, витривалості, волі, мужності, кмітливості. Молодь готувалась до служіння полісу, до боротьби за його існування, збереження і примноження його могутності. «У результаті головними рисами характеру спартанців стали: колективізм, глибока релігійність, безперечний авторитет предків, своєрідний кодекс честі, який робив неможливим, наприклад, втечу з поля бою, здачу у полон тощо».

Природно-географічна та соціальна замкнутість спартанської громади відмежували Спарту від решти території Еллади, перетворивши її в абсолютно своєрідний соціокультурний організм, який зберігав багато ознак архаїчної свідомості. Колективно-військова ментальність продукувала військовогромадянські цінності, ідеал воїна-громадянина. Відповідно, сформувалась мета виховання – формування військових умінь та фізичне загартування у поєднанні з патріотизмом. Вказані особливості свідомості спартіатів обумовили виникнення специфічних педагогічних характеристик виховного простору, в якому розгорталась система виховання: аскетизм, суворість, військовий характер життєдіяльності і поведінки.

Головною особливістю історичного розвитку Спарті було втручання в становлення класового суспільства зовнішнього чинника насильницького характеру. Міграція племен на Балканському півострові, що почалася в XII ст. до н.е., супроводжувалася військовими зіткненнями між ними. Об'єднання завойовників — дорійських племен з місцевими ахейськими в долині Лаконії привело до утворення спартанської общини і дозволило їй в VIII — VII ст. до н.е. розширити межі своїх володінь, поневолити населення завойованої сусідньої області Мессенії і поставити в залежність населення, що жило на периферії

завойованої території.

Завоювання сприяло виникненню спільної власності завойовників на землю — основного в тих умовах засобу виробництва — і на рабів. Разом з нею відбулася і чітка класова диференціація — спартіати перетворилися в пануючий клас рабовласників, а підкорені жителі — в рабів або неповноправних громадян.

Організація соціальної влади у спартіатів була типовою для періоду розпаду первіснообщинного ладу: два родоплемінних вожді — архагети (як результат об'єднання дорійських і ахейських племен), рада старійшин, народні збори. Оскільки чисельність підкореного населення приблизно в 20 разів перевищувала чисельність завойовників, об'єктивно виникла потреба в організації політичної влади, яка б забезпечила панування верхівки спартіатів над масою поневолених.

Цього ж вимагала необхідність єднання спартіатів, збереження деяких елементів родоплемінної спільності, а також аграрний характер господарства Спарти, відома ізоляція території країни, замкненої гірськими хребтами, що перешкоджало розвитку зовнішньої торгівлі і товарно-грошових відносин. Сукупність всіх цих обставин обумовила збереження значних елементів військової демократії і в умовах класового суспільства, що остаточно оформилося.

Спартанська родова община виникла внаслідок пересувань племен дорійців на Балканському півострові в кінці XIII ст. до н. е. Дорійці поступово захоплювали долину Еврото – Лаконіку і прилеглі до неї території на півострові Пелопоннес, підкорюючи місцеві ахейські племена. І хоча соціальна організація Спарти відповідала рабовласницькому типу держави, у ній зберігалось надзвичайно багато традицій родової общини.

Родова община була історично першою формою самоорганізації і, відповідно, першим соціальним інститутом. Рід представляв собою групу (спільність) людей, об'єднаних кровним спорідненням, спільною власністю і працею, зрівняльним розподілом. Цей соціальний інститут забезпечував виживання людей, які багато у чому залежали від природних сил і могли

існувати лише на основі колективної господарсько-соціальної діяльності.

Спартанська община поділялася на три дорійські родові філи, які, у свою чергу, – на фратрії. За чисельністю рівноправних спартіатів нараховувалось близько дев'яти тисяч чоловік. Проте з часом їх кількість зменшувалась, родовий устрій поступово витіснявся полісним, а родовий поділ – територіальним. У Спарті було проведено ряд реформ, у результаті яких сформувалась спартанська громадянська община. Ю. Андреев вважає, що центральне місце у цих перетвореннях займала аграрна реформа, яка спричинила розподіл земель, разом із прикріпленими до них ілотами, між общинниками. Наділи землі мали приблизно однакову дохідність і стали у подальшому основою матеріальної бази спартанської «общини рівних». Роздача земель у Месенії і Лаконіці дала можливість розширити межі громадянської общини через залучення у її склад малозабезпечених спартіатів, що дозволило кожному з них вести безбідне існування за рахунок підневільної праці ілотів. Цією реформою був зроблений перший крок до перетворення спартанського демоса у замкнуту верству професійних воїнівгоплітів, які силою зброї здійснювали своє панування над багатотисячною масою підневільного населення.

У результаті проведених реформ була сформована спартанська громадянська «община рівних». Спартіати усвідомлювали себе вільними, такими, які нікому не підпорядковуються громадянами самого могутнього полісу Греції – Лакедемонської держави. За свою свободу вони готові були воювати і загинути. Проте, свобода повноправного громадянина не була його власною свободою, що належала лише йому. Вона належала усім членам «общини рівних». Це була не персональна, а колективна, корпоративна або свобода певної соціальної верстви, оскільки ілоти вважались рабами усієї спартанської держави і роздавались окремим спартіатам у тимчасове користування на умовах добросовісного виконання громадянами своїх обов'язків перед державою (військової служби). Спартіат, який покинув поле бою, позбавлявся усіх громадянських прав і привілеїв та автоматично потрапляв в особливу соціальну категорію «тих, хто здригнувся», що відкривало перед ним

єдину перспективу життя – смерть.

Термін «громадянська община» не є рівнозначний терміну «спартанське суспільство». Науковці виділяють декілька соціальних верств, які утворювали спартанське суспільство. Найпривілейованішими були спартіати – найвища суспільна верства, наділена всіма політичними та економічними правами. Вони утворювали «общину рівних» і мали статус «громадян». Статусу громадянина і воїна юнак набував у 20 років. Якщо він не був воїном, то не міг мати і громадянських прав. Військову службу чоловіки відбували з 20 до 60 років. Дієздатність спартіату надавалася з 20-річного віку, до 30 років він був зобов'язаний одружитися.

Періеками називали жителів сусідніх зі Спартою територій, на які вона поширювала свій протекторат. Вони користувалися особистою свободою, могли мати сім'ю, майно, землю; займалися будь-яким видом діяльності, але були позбавлені громадянства, а відтак – політичних прав. Правила виховання та організації побуту спартіатів на них не поширювалися. Періеки виконували різноманітні повинності на користь держави і служили у важкоозброєній піхоті, користувалися самоуправлінням, яке обмежувалося контролем над ними спеціальних урядовців – гармостів.

Ілоти – поневолене Спартою населення, статус якого мало відрізнявся від рабів. Вони були позбавлені політичних і майнових прав і по 10–15 осіб прикріплювалися до спартіанських земельних ділянок – клерів. Ілоти могли мати сім'ю, вести своє господарство, володіти реманентом і житлом. Спартіат міг карати ілота, передавати його іншому володарю, але не міг продати. Ілоти повинні були платити спартіатам оброк у вигляді продуктів харчування, за необхідності відбувати військову службу під контролем спартіатів.

Рабами у Спарті ставали захоплені в полон чужоземці або перетворені на рабів періеки та ілоти. Їхній статус не відрізнявся від статусу класичних рабів інших античних держав.

У Спарті на 9 тис. родин спартіатів припадало близько 250 тис. рабів та ілотів, серед яких часто виникали повстання. Це примушувало спартіатів силою

зброї підтримувати своє панування. Організація суспільного життя обумовлювалася військовими потребами. Все чоловіче населення складало військо, яке ніколи не розпускалось і завжди було готове швидко виступити або відбити зовнішній напад, або придушити часті повстання ілотів.

Суспільне життя характеризувалося максимальним напруженням усіх сил громадян поліса, які намагались зберегти своє положення в умовах безперервної боротьби з підкореними багаточисельними ілотами, а також сусідніми полісами.

Загалом, серед грецьких полісів Спарта займала особливе місце. Ця своєрідність Спарти полягала у тому, що деякі характерні риси полісного устрою проявились у ній з особливою силою і повнотою. На відміну від демократичних Афін, Спарта обрала інший шлях утвердження принципу «колективної приватної власності», встановивши систему безпосереднього контролю над повсякденним життям громадян. За відсталого економіки перед постійною загрозою повстання поневоленого населення така система була найбільш простим і раціональним способом консолідації громадянського колективу. Ця система привела до окостенілості усього суспільного життя Спарти, її ізоляції від зовнішнього світу, результатом чого став повний занепад і духовне виродження. Порівняно з Афінами, Спарта класичного періоду постає як досить примітивний тип поліса. Однак, відсталість Спарти не можна перебільшувати. У досить специфічній і односторонній формі полісний устрій тут досягнув досить високого ступеня розвитку, продемонструвавши свою військову і політичну ефективність.

Отже, основними специфічними ознаками спартанської громадянської общини була общинно-приватна власність на землю і прикріплених до неї ілотів, нерівномірне співвідношення громадян і підкореного населення, військова організація соціуму, контроль над особистим життям і господарською діяльністю спартіатів, колективізм, корпоративне почуття свободи. Разом з тим, «община рівних», як наголошує Л. Печатнова, була фікцією. Держава не могла надовго зберегти навіть ілюзію економічної рівності, проте, могла заставити багатих громадян дотримуватись встановлених норм поведінки. Вимога простоти способу життя розповсюджувалась на усі сфери побуту, зменшуючи

тим самим соціальну заздрість і забезпечуючи моральну єдність суспільства. Багаті і знатні нічим не відрізнялись від бідних: їх будинки були такі ж прості, а стіл такий же скромний, як і у менш успішних співгромадян. За цим чітко слідували ефори, які навіть царів заставляли дотримуватись неписаних законів, спрямованих проти розкоші. Усі спартіати, незалежно від соціального становища, жили в однакових умовах, носили однаковий простий і грубий позбавлений прикрас одяг, користувалися однаковим домашнім начинням. Громадянам не можна було на тривалий час покидати територію Спарти, «аби громадяни не заражувалися від чужинців легковажністю». Вимога постійного перебування громадян у полісі ускладнювала залучення спартанців до зовнішньої торгівлі.

Нерівність громадян проявлялась також у тому, що були сім'ї, які могли впливати на кар'єру своїх дітей, допомагаючи їм займати державні посади з покоління у покоління. Це означало, що всередині спартанської общини збереглися елементи спадкової аристократії. «Фактично, у Спарті завжди існувало коло привілейованих громадян, знатність, багатство і особисті заслуги яких допомагали займати високі посади. Незважаючи на те, що спартанська знать не могла себе відкрито протиставляти основній масі співгромадян, існували об'єднання, в яких елітарність громадян була яскраво вираженою (сиситі, корпус вершників, еклесія, герусія)»²⁷.

Соціальний і політичний устрій Спарти цього періоду було закріплено ретрою (договором), що приписується легендарному законодавцю Лікургу. Лікург, як історична особистість, ймовірно, не існував, час його реформ точно не встановлений. Вважається, що ретра відноситься до VIII — VII ст. до н.е., а остаточно «лікургов лад» склався до кінця VII — початку VI ст. до нашої ери. Ретра (можливо, їх було декілька) намагалася вирішити два основних завдання: а) забезпечити єдність спартіатів шляхом заборони майнового розшарування між ними; б) створити організацію їх спільного панування над завойованим

²⁷ Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст : навч. посіб. для вищих пед. навч. закладів / Петро Гусак, Людмила Гусак, Леся Мартіросян. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 200 с.

населенням.

Монолітна соціальна структура пануючого класу, що перетворився в могутню військову організацію, сприяла швидкому піднесенню Спарти серед грецьких держав. До V ст. до н.е. вона встановила свою гегемонію майже над всім Пелопоннесом. Застій в соціально-економічному і політичному житті, духовне зuboжіння зробили Спарту центром реакції в Греції. У цьому була її сила і в той же час її слабкість. У IV ст. до н.е. в спартанському суспільстві почалися незворотні процеси: відбувалася майнова диференціація, розвивалися товарно-грошові відносини, колишній аскетичний спартанський спосіб життя залишався в минулому. Масове розорення рядових спартіатів призвело до втрати ними земельних наділів і пов'язаних з ними повних прав. Єдність спартанської общини була зруйнована, її військова міць значно зменшилася — число повноправних спартіатів скоротилося, з'явилися найманці. Втрата в IV ст. до н.е. Мессенії, внаслідок македонського завоювання Греції, підірвала економічну основу Спартанської держави. В III ст. до н.е. на вимогу спартіатів, що розорилися, робилися спроби відновити старі порядки, але вони зазнали краху. Остаточо ослаблена Спарта, що роздиралася внутрішньою боротьбою, як і всі грецькі держави, в середині II ст. до н.е. підпала під владу Рима. Спарта втратила свою самостійність, потрапила під владу персів, потім македонців, а з 146р. до н.е. — Риму.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЗАЛЕЖНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ У СТАРОДАВНІЙ СПАРТІ

3.1. Залежні версти населення у Стародавній Спарті: загальна характеристика, виникнення та формування

Суспільний розвиток Спарти перебував у стані стагнації. У правових відносинах, побуті та сімейному житті зберігалось багато пережитків родоплемінного ладу, залишалися чинними старі звичаї, обряди і традиції.

Все населення Спарти поділялося на три групи: спартанців, перієків та ілотів. Спартанці, звичайно, були панівним класом. Їм були надані всі особисті, економічні та політичні права і привілеї. Всі спартанці, які могли носити зброю та озброюватися за власний кошт, тобто воїни, утворювали "рівну громаду". Тривалий час громада поділялася на три доліафіли (племена), які потім поділялися на фратрії. Кожен спартанець належав до певної філи. Однак поступово родоплемінний лад був замінений державним, а племінна філа - регіональною філою. Для самих спартанців їхня держава, політична система і закони були демократичними, але для більшості підлеглих це була тиранічна і аристократична за своїми методами і характером форма правління.

Рівноправних спартанців у IX-VIII ст. до н.е. налічувалося близько 9-10 тис. чол., а у V ст. до н.е. їх вже було не більше 6 тис. Рівноправним спартанцем вважався тільки той, обоє батьків якого були громадянами Спарті.

Після 20 років спартанці ставали повноправними громадянами і воїнами. Одне було невіддільне від іншого. Спартанець, який не був воїном, не був громадянином²⁸.

"Громада рівних" була військовою громадою з колективною власністю та колективною працею. Всі члени вважалися рівними. Матеріальною основою громади була земля, яку обробляли ілоти, підкорені народи. Кожен спартанець

²⁸ Ставнюк В. Спартанський поліс в архаїчну епоху 3 циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята. Історія в школах України. 2007. № 8. С. 27-31.

отримував ділянку землі (клерос) з колективної власності за жеребом, разом з працею ілотів. Ця земля передавалася у спадок, але не продавалася, не дарувалася і не відчужувалася іншим чином. Спочатку розподіл землі був зрівняльним, але згодом з'явилася нерівність у майновому становищі різних громадян. Нерівність виникала переважно в результаті поділу землі між спадкоємцями після смерті батьків. Також, коли землю успадковувала дочка, було поширеною практикою, коли хтось збільшував свою власність на землю, одружуючись з нею.

Сам спартанець не міг ні господарювати, ні працювати. Він мусив жити в столиці, яка по суті була військовим табором.

Усі спартанські інституції та життя були військовими. Повсякденне життя спартанців у мирний час мало чим відрізнялося від воєнного. Спартанські воїни більшу частину часу проводили разом в укріплених таборах, займаючись військовими вправами, гімнастикою, фехтуванням, боротьбою та бігом. Щомісяця всі спартанці отримували певну кількість спільної їжі (так звану сістію), і присутність на цих трапезах була обов'язковою. Нікому не дозволялося їсти вдома. Обов'язковим було пити суп з коров'ячої крові під час сістії²⁹.

Ті громадяни, які через бідність не могли робити внески, виключалися з числа «рівних» і переходили в категорію «гіпомейонів» — збіднілих, опущених. Нових учасників спільних обідів приймали шляхом голосування (хлібними кульками). Якщо хоч один голос був проти (хлібна кулька роздушена) — кандидата відхиляли³⁰.

Тривалий час у способі життя панував колективізм, сувора простота і відсутність показухи. Спартанські будинки будувалися за допомогою сокир і пилок, а всі меблі виготовлялися власноруч. Єдиною валютою в обігу були важкі і громіздкі гроші (монети), найбільші з яких доводилося перевозити на возах (тому не було бажання економити).

²⁹ Печатнова Л. Г. Спартанские цари. М.: Яуза, Эксмо, 2007. С. 17.

³⁰ Курциус Э. История древней Греции. Минск : Харвест, 2002. Т. 2. С. 30.

У Спарті за виховання дітей відповідала держава. Батьки повинні були віднести своїх новонароджених дітей до чаплі. Там вирішувалося, чи буде дитина жити, чи помре. Якщо дитина була слабкою або калікою, її вбивали (кидали в урвище). Лише сильних, здорових дітей залишали і виховували з них добрих воїнів і матерів. У семирічному віці хлопчиків розлучали з батьками і відправляли в спеціальні табори, де вони проходили спеціальну підготовку під керівництвом спеціальних інструкторів (педоносів) і виховувалися фізично витривалими, нечутливими до болю, голоду і втоми. Їм прищеплювали глибоке почуття патріотизму, дисципліни і беззаперечного підпорядкування наказам влади і командирів. Їх привчали їсти грубу і мізерну їжу, носити грубий і неприкрашений одяг, спати на жорсткому ліжку або без нього, в простих житлах (без вікон і дверей) або під відкритим небом.

Разом з тим не можна не відмітити іншу сторону медалі – високий бойовий дух цього народу. Коли перський розвідник перед битвою у Фермопільській ущелині підкрався до їх табору він не повірив своїм очам. Спартанці розчісували один одному гребенем волосся. Однак значні люди пояснили цареві Ксероксу, що ці 300 чоловік готуються до неминучої смерті. І справді, усі до одного полягли, але ніхто не покинув поля бою. Спартанські матері проводжали своїх дітей у бій з словами „з щитом або на щиті”. Боягуз-утікач, щоб легше бігти від озброєного ворога, завжди кидав важкий щит. На щиті завжди приносили з почесностями убитого бійця.

Немалу увагу в Спарті приділяли й вихованню жінок, які займали в суспільстві дуже своєрідне становище. Молоді спартанки до заміжжя вчилися грамоти, ведення домашнього господарства, займалися тими ж фізичними вправами, що й юнаки: гімнастикою, бігом, боротьбою, киданням диска та списа й ін. Виховання жінок розглядалось як важлива державна справа, бо на їх обов'язку лежало народження здорових дітей, майбутніх захисників батьківщини. Вийшовши заміж, спартанка цілком віддавалася сімейним обов'язкам. Формою шлюбу була моногамна сім'я, хоч зберігалось чимало пережитків групового шлюбу. Бездітні шлюби розривалися або чоловік міг брати

ще одну жінку. З іншого боку, кілька братів могли мати спільну жінку; мужчина, якому сподобалася жінка його друга, за згодою останнього міг ділити її з ним. Не вважалося ганебним запропонувати свою жінку гостеві, подорожньому, від якого, до того ж, можна було сподіватися гарного потомства. Але таємне порушення подружньої вірності жорстоко каралось, аж до смертної кари включно. Жінки користувались у Спарті більшою повагою, самостійністю й авторитетом, ніж в інших грецьких державах.

Повертаючись до спартанців, слід зазначити, що військова підготовка, муштра та фізичні вправи були їхніми основними заняттями. Якщо спартанець порушував військову дисципліну, виявляв боягузтво на полі бою, не допомагав товаришам або втрачав зброю, його позбавляли честі (атімії), громадянських, політичних та особистих прав. Тоді з ним ніхто не заговорив, не потиснув руку і навіть не спробував підійти до нього. У нього відібрали землю. Його зарахували до категорії прокажених.

На іншому кінці соціальної ієрархії були ілоти (герети). Як згадувалося вище, завоювання відіграли важливу роль у формуванні спартанської держави і призвели до того, що велика кількість поневолених людей стали ілотами. Їхнє становище також було досить унікальним. Це були не приватні домашні раби, а колективні державні раби без політичних і громадянських прав. Вони були приписані до спартанських кріл (підрозділів). Вони могли мати сім'ї.

Спартанець міг ілотів карати, в тому числі вбити, міг з дозволу властей відпустити на волю чи передати іншому громадянину. Але не міг продавати. Ілоти не мали своєї землі, але мали свої житла і сільськогосподарський реманент. Ілоти були зобов'язані щорічно платити господареві-спартанцю натуральний оброк — 70 медимнів (мір) зерна та 12 мір його дружині. Крім того, давати ще певну кількість масла, вина, винограду, м'яса та ін. Зменшувати розмір оброку не можна було. Помимо стягування оброку господар міг використовувати ілотів

у своєму домашньому господарстві. Там використовувались і військовополонені — раби, яких держава продавала на публічних торгах³¹.

Ілоти були зобов'язані при потребі відбувати військову службу в легкоозброєній піхоті, яка починала бій, маючи на меті розладнувати ряди і тил противника. Після бою зброю в ілотів відбирали.

Як зазначалось, ілоти могли мати свої сім'ї, залишали собі частину вирощеного врожаю та інших продуктів.

Ілотів у кількісному відношенні було значно більше, ніж спартанців, вони неодноразово, як засвідчують грецькі історики, піднімали повстання. Ці повстання нещадно придушувались. Своє панування над ілотами спартанці підтримували методами залякування і терору, тому й жили вони, по суті, у постійній бойовій готовності, в умовах військового табору. Не вдовольняючись окремими актами терору стосовно ілотів, спартанці щорічно оголошували беззбройним ілотам «священну війну» (так звані криптії), під час якої вбивали сотні й тисячі найміцніших, найрозумніших, найвідважніших ілотів. Недарма в центрі своєї столиці спартанці побудували храм Страху, а в Афінах стояв храм Милосердя.

3.2. Періеки в структурі спартанського полісу

Усіх спартанських мешканців без громадянства називали періеками ("сусідами"). Вони були вільні, але не могли брати участь у державних справах. Переважно це були вільні ремісники, торговці, селяни та нащадки корінних мешканців Пелопоннесу.

Групою, яку підкорили спартанці, були періеки. Як уже згадувалося, склад періеків був змішаним. Це була громада ахейців і дорійців, які визнавали спартанську владу і були зобов'язані платити данину Спарті. Пізніше періеки

³¹ Ставнюк В. Спартанський поліс в архаїчну епоху 3 циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята. Історія в школах України. 2007. № 8. С. 27-31.

також приймали переселенців з інших частин Греції, які оселялися на вільних землях під спартанським захистом і з дозволу Спарти.

Періеки (грец. *περίοικοι* — навколишні, сусідні) — особисто вільне, але політично безправне населення Спарти, Фессалії, Криту та інших областей Стародавньої Греції. Прошарок періеків був визначений реформами Лікурга Спартанського.

У Спарті періеки були мешканцями навколишніх безплідних гірських районів, розташованих між спартіатами та ілотами. На відміну від ілотів, які були власністю держави, періеки були особисто вільні і мали майнові права, але не мали політичних прав і перебували під контролем спеціальних чиновників - гармоністів. Як добре озброєні воїни, вони повинні були брати участь у боях. Основними заняттями періеків були торгівля та ремесла. Високопосадовці могли стратити їх без суду і слідства³².

В Аргосі періеки прирівнювалися до педеків (грец. *πεδάφοικοι*) і загалом мали схожий правовий статус.

Як правило, поселення періеків розташовувалися в гірських і прикордонних районах Лаконії та Мессенії і утворювали природний бар'єр на шляху до низин, заселених ілотами. На відміну від ілотів, пелекійці були особисто вільними і спочатку користувалися тими ж громадянськими правами, що й члени спартанського полісу, тобто спартанці. Як уже згадувалося, ситуація змінилася за царя Агідія, який зробив їх спартанськими підданими і позбавив політичних прав. Вони мали право на місцеве самоврядування лише у близько 100 поселеннях, але спеціальний спартанський комісар наглядав за дотриманням ними встановлених правил та сплатою спеціальних податків, так званого "царського фолосу". Крім того, періеки за потреби висилали військові загони і брали участь разом зі спартанцями у всіх кампаніях, як зовнішніх (проти сусідніх полісів), так і внутрішніх (у випадку повстання ілотів). Основним заняттям періеків були сільськогосподарські роботи, особливо ремесла і

³² Ставнюк В. Спартанський поліс в архаїчну епоху 3 циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята. Історія в школах України. 2007. № 8. С. 27.

торгівля, якими в Лакедемоні не займався ніхто інший. В обов'язки перієків входило постачання спартанського поліса зброєю, знаряддями праці та простими товарами, за що вони отримували залізні монети, знаменитий обол.

Античні історики щодо перієків багато відомостей нам не залишили. Суспільний поділ їх майже не цікавив. Про них згадували також історики римської імперії, проте це стосувалось лише війни. Та все ж таки певні відомості збереглися. До якої етнічної групи належали перієки, точно невідомо. Є певні припущення Геродота та Гекатія, що перієки були дорійцями, як і мессенці, та переважно заселяли гористу місцевість. Також є певні відомості, що за часів Агіса, який хотів включити деяких перієків та молодих іноземців до складу спартиатів за певні досягнення. Перієки складала меншу частину підкореного населення. Вони не були поневолені переможцями, та, на відміну від ілотів, які стали рабами, мали родючі землі. Перієки були вільними, лише позбавленими політичних прав, і зобов'язувались платити данину. Варто згадати і те, що спартанське суспільство поділялося на чіткі групи. Та те населення яке мало чисте походження, відповідно чий батьки були спартанцями, ставало повноправними громадянами - спартиатами. Найзалежнішими були ілоти, які не мали практично жодних прав – тобто раби. Якщо говорити стосовно перієків, то вони не мали ні громадських, ні політичних прав, але були особисто вільними. Вони могли займатися торгівлею, ремеслом та іншою діяльністю, що за законом не була дозволена спартанцям³³.

Зазвичай перієки жили у селищах, які розташовувалися навколо Спарти. Перієків часто за своїм статусом прирівнювали до іноземців. Перієки мали сплачувати податок, та за потреби під час війни залучалися до війська у допоміжні частини. Оскільки вони були ремісниками, то відповідно споряджали військо спартанців. Як ми знаємо, у скрутні для Спарти часи перієки залучалися як важкоозброєні воїни – гопліти. Варто відзначити, що з самого початку перієки були легкоозброєними воїнами. Вже після греко-перських воєн перієки все частіше залучалися у військо. Як зазначив Фулідід, у війнах проти гірських

³³ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб.: Гуманитарная академия, 2001. С. 22.

районів північної Лаконіки, періеки займали почесне ліве крило. Варто також зазначити, що поселення періеків керувалися спартанськими начальниками – гармостами. Не менш цікавим є те, що періеки виробляли глиняний та металевий посуд, зокрема вироби мистецтва. Виготовляли також хутрянні тканини і одяг. Та найпопулярнішим їхнім виробом була сталева зброя. Лакедемонська сталь вважалася в Стародавній Греції однією з найкращих. Зброя спартіатів, виготовлена із лакедемонської сталі руками періеків, досить сильно впливала на зростання військової могутності Спарти. Як і було зазначено, періеки займалися ремеслами, але через економічну відсталість спартанського суспільства, заняття ці проявлялися лише в невеликих кількостях. Свої земельні ділянки, розташовані в менш родючих землях, на відміну від спартанців, обробляли власними силами і власними знаряддями праці³⁴.

Таким чином, ілоти та періеки своєю працею створювали найнеобхідніші умови для вивільнення спартіатів від усякої виробничої діяльності, для забезпечення їм дозвілля, використання якого підкорялося єдиній меті — вихованню воїна-гопліта, достойного громадянина «общини рівних». Громадянином Спарти могла бути тільки людина, яка відповідала чотирьом основним вимогам, а саме: походила від батьків-спартіатів, володіла клером з ілотами, пройшла школу спартанського військового виховання та підкорялася спартанським законам і представникам влади. На це і був спрямований «Лікурів устрій», норми якого регламентували все життя «общини рівних» в цілому і кожного її члена зокрема — від моменту народження до самої смерті.

Корпоративне, общинне начало властиве більшою або меншою мірою будь-якому полісу, проте у Спарті збереження єдності громадянського колективу було особливо актуальним — від цього залежала сама можливість протистояння постійній военній загрозі. Тож і не дивно, що всі так звані закони Лікурга виявилися спрямованими на одне — на нівелювання будь-яких відмінностей між громадянами в усіх абсолютно сферах життя. Основою рівності став уже сам

³⁴ Ставнюк В. Спартанський поліс в архаїчну епоху 3 циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята. Історія в школах України. 2007. № 8. С. 27-31.

принцип рівного розподілу між громадянами однакової величини клерів з прикріпленими до них ілотами. Плутарх розповідає, що коли Лікурґ після такого розподілу повертався якось у Спарту і проходив через Лаконіку, де тільки-но закінчилися жнива, він побачив ряди снопів однакової величини і сказав з посмішкою, звертаючись до своїх супутників, що вся Лаконіка видається йому спадщиною, яку розділили порівну численні брати. Зазначимо у цьому зв'язку, що залежність між статусом громадянина та статусом його як землевласника у Спарті була чи не найжорсткішою з усіх ранньогрецьких полісів: утрата клеру означала автоматичне виключення з числа повноправних громадян. Це й зрозуміло: подібна перспектива загрожувала Спарті справжньою катастрофою, адже з розривом зв'язку: громадянин—землевласник розривався й ще один важливий полісний зв'язок: громадянин—воїн. Щоб запобігти такій катастрофі, було встановлено контроль над власницькими правами політів — як уже було сказано, спартанськими законами заборонялося продавати, дарувати, передавати у спадок чи відчужувати ще якимсь чином клери та ілотів³⁵.

Другим важливим заходом щодо підтримання серед спартіатів майнової рівності стали закони проти розкоші та заборона накопичення багатства. Подібні заходи також є характерними для всіх античних полісів. У менталітеті суспільств, що базуються на егалітарних принципах, в тому числі й общинному менталітеті, багатство завжди розглядається як зло. У цьому проявляється інтуїтивне усвідомлення потенційної небезпек и, яку воно становить для єдності общинного колективу: багатство, а ширше — товарногрошові відносини взагалі, проникаючи в общину, завжди руйнує, розкладає її зсередини. У Спарті, за словами філософа Теофраста з оточення Арістотеля, «було зроблено все, щоб багатство перестало бути багатством». З цією метою Лікурґ заборонив обіг золотої та срібної монети, а натомість впровадив залізну — так звані оболи, залізні прути, які не ходили ніде, окрім Спарті: за них нічого не давали, пише Плутарх, і сміялися над ними, через що на них не можна було купити ні

³⁵ Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. I. – Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. – 636 с.

закордонних товарів, ні предметів розкоші. У самій же Спарті виробництво вишуканих, та й взагалі красивих речей заборонялося, а «лишні ремесла та мистецтва» було «вигнано» за її межі.

З погляду на такий стан речей стає зрозумілим економічний та культурний занепад VI ст. до Р. Х., коли Лікургові закони запрацювали у повну силу. Місцеві ремісники з періеків змушені були орієнтуватися на невибагливі запити спартіатів і втратили свої позиції на зовнішніх ринках (та й не могли вони торгувати за іноземну «валюту» — ввозити в Лакедемон золото й срібло було також суворо заборонено). Іноземцям же нічого було робити в Спарті: «...чужоземні кораблі,— пише Плутарх,— не заходили в спартанські гавані. В Спарті не з'являлися ні оратори, ні утримувачі гетер, ні майстри по золоту та срібл — там не було грошей». Принагідно зазначимо, що ця ситуація ще більше поглиблювалася фактично ю заборонаю спартіатам виїздити за межі поліса у власних справах, а іноземцям — приїздити до Спарті: очевидно, для запобігання руйнівному впливу «заграниці» на моральний клімат у «общині рівних»³⁶.

Безумовно, закони, навіть найкращі, самі по собі не діють ніколи. Для того, щоб вони запрацювали, завжди потрібен механізм їх впровадження. Таким механізмом стала ціла система заборон та настанов, якими було обплутано все життя спартіатів. Регламентувалося геть усе — від спорудження будинків та виготовлення меблів (тільки за допомогою сокири та пилки, без жодних інших інструментів) до покрою одягу та форми бороди і вусів. В умовах вивільнення спартіатів від виробничої діяльності, навіть суворої заборони будь-якої праці, подібна регламентація була життєво необхідною для збереження «общини рівних». Дозвілля, яке складало привілей громадянина будь-якого античного поліса, для греків завжди ототожнювалося з навчанням, фізичним, моральним та духовним (інтелектуальним) самовдосконаленням. Дозвілля було необхідною умовою для вивільнення творчої енергії людини та реалізації себе як неповторної особистості, причому не лише у сфері, орієнтованій на задоволення базових матеріальних потреб, а в усіх сферах. Звичайно, для "спільноти рівних"

³⁶ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб.: Гуманитарная академия, 2001. С. 23.

така можливість становила смертельну загрозу. Для спартанської поліції, навпаки, було важливо зробити всіх схожими, однаковими і рівними. Одним з головних завдань чиновників, особливо ефорів, було тримати під постійним контролем усі аспекти життя спартанців, окрім дозвілля і, відповідно, військової діяльності. Наріжним каменем всієї цієї системи контролю та регулювання були сиситії.

ВИСНОВКИ

Після розгляду цієї теми на підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору науковців можна зробити наступні узагальнення та висновки:

1. Розгляд дослідження особливостей утворення спартанського полісу в історичному аспекті дозволяє констатувати, що Спарта, найдавніша держава Стародавньої Греції, була заснована у 9 столітті до н.е., під час останньої хвилі дорійської міграції, коли всі території, окрім Лаконії, Аркадії та Ахайї, були зайняті дорійцями, які мігрували раніше. Ці останні племена дорійських мігрантів завоювали Лаконію після тривалої боротьби, часто з різним ступенем успіху. Вони перебували на стадії розпаду родоплемінного ладу. У них ще не було держави. Після завоювання Лаконії дорійці підкорили собі місцеве населення. Виникла потреба в державній структурі. Так народилася держава Спарта.

Процес формування спартанського полісу звичайно розглядається як практично одномоментне реформування всіх сфер суспільного життя, підкорене раціональному, чітко вивіреному, логічному планові. Як уже говорилося, історична традиція приписує це реформування напівлегендарному законодавцю Лікургу, про якого навіть у античну добу, за словами Плутарха, не існувало жодного вірогідного оповідання. Якщо ж підсумувати свідчення, розкидані у творах Ксенофонта, Арістотеля, Страбона і особливо — у біографії Лікурга, написаної Плутархом, то життя спартанського законодавця можна звести до декількох основних моментів.

2. Вивчення наукових підходів до особливостей функціонування спартанського полісу дозволили сформулювати наступні узагальнення.

Спартанський політичний устрій визначав характер суспільного життя, що безпосередньо відображалось на розвитку декларативних практик. Якщо декларативний дискурс подавався як ритуал, що регулював соціальну

"балаканину" античних народів, то красномовство, навпаки, віталось, якщо воно відповідало правилам і законам античного перформансу. Традиціоналізм спартанської публічної культури, таким чином, сприяв збереженню етнічних елементів античної культури.

У Спарті було три класи: Спартанці - повноправні громадяни, ілоти - раби (ілоти - військовополонені) і періеки - вільні, але не повноправні громадяни. У цей період були закладені основи спартанського державного устрою, який залишався незмінним протягом століть. Спартою правили дві царські родини, представники яких мали дуже обмежену владу, але користувалися загальною повагою.

У ранній Спарті існувало своєрідне двовладдя. Общинна влада певною мірою протистояла владі царя, який залежав від свого "особистого союзу" з періехосом. Коли правління царського уряду серйозно переривалося, періехос ставав підлеглим.

Особливе місце в ранній історії Спарті займають так звані Мессенські війни. Ця війна була викликана "земельним голодом". Цю проблему Спарта вирішувала за рахунок своїх сусідів. Головною метою експансії Спарті була Мессенія, багатий і великий регіон на південному заході Пелопоннесу.

3. На підставі теоретичних розробок питання особливостей суспільного поділу населення у Спарті можна зазначити наступне. Спарта стала однією з найвизначніших полісних держав, розташованих на Пелопоннеському півострові. Порівняно з іншими грецькими полісами процеси становлення держави тут мали суттєві особливості. У IX ст. до н.е. дорійські племена заповнили Лаконію та витіснили чи поневолили, а частково змішалися з місцевим населенням – ахейцями.

Для суспільного ладу Спарті характерне тривале збереження пережитків первіснообщинного ладу і військова організація суспільства. Турбота про збереження солідарності серед невеликої кількості повноправних громадян Спарті, що панували над величезною масою поневоленого населення, пояснюється прагненням запобігти виникненню різкої майнової диференціації

серед “рівних”, як називали себе спартіати. На це були спрямовані закони проти розкоші, які приписують Лікургу. Реформи Лікурга – це комплекс перетворень соціально-економічного і правового характеру, в результаті яких ненависна демосу знать формально зникла, ніби розчинилась у масі спартанських громадян. Усі спартанці, які призивались в ополчення, були наділені земельними ділянками (клерами).

Отже, спартанська держава утворилося в результаті завоювання Спартою інших громад. Завойовники поділялися на три кланових племені, кожне з яких ділилося на дев'ять фратрій («братств»), що являли собою релігійно-правові об'єднання з внутрішнім самоврядуванням. Дорійці селилися в окремих поселеннях (їх було близько сотні) і зорганізуватися в шість царств. Суспільство поділялося на три родові філи, додатково розділяючись на п'ять груп (сіл), які отримали топографічні назви. Пізніше відбувається об'єднання п'яти сіл у спартанську державу. Територія Лаконії розподілялася за округами, кількість яких, так само, як і їхня організація невідомі. П'ять «царів» склали Раду поліса. Надалі спартанці підкорили всі інші поселення, і підпорядкували собі їхніх жителів, надавши їм статусу періеків («ті, що мешкають навколо»). З часом відбувся розподіл країни на ділянки для спартанців, а періеки були витіснені до гірської місцевості. Завдяки цим завоюванням Спарта перетворилася на потенційно багату і наймогутнішу державу на території древньої Греції.

4. Спартанці були панівним класом. Лише вони користувалися усіма політичними правами. Свою родову громаду вони називали «громадою рівних». Протягом тривалого часу індивідуальна власність на землю в Спарті не допускалася, оскільки земля вважалася власністю держави.

В процесі завоювання частина підкореного населення була перетворена на рабів або «державних кріпаків» – ілотів. Власної землі вони не мали, а обробляли земельні ділянки спартанців, сплачуючи їм половину врожаю. Ілоти були прикріплені до клерів, на території яких їм належало, під контролем спеціально уповноважених державою осіб, вести господарство. Вони вважалися державною власністю і передавалися в розпорядження спартанців, які могли їх убити,

передати іншому співгромадянину або ж продати за кордон. З дозволу влади господар у виключних випадках міг відпустити ілота на волю, і тоді такий відпущеник іменувався неодамодом. Ілотів також призивали до війська в якості легкоозброєних воїнів. Своє панування над ілотами спартанці підтримували терором: щорічно їм оголошувалася війна (криптії), під час якої найбільш сильних та сміливих ілотів вбивали. Окрім цього, вони щорічно отримували певну кількість ударів без будь-якої провини, лише для того, щоб не розучилися відчувати себе невільними.

5. В ході дослідження було з'ясовано, що все населення Спарти поділялося на три групи: спартанців, перієків та ілотів. Спартанці, звичайно, були панівним класом. Їм були надані всі особисті, економічні та політичні права і привілеї. Всі спартанці, які могли носити зброю та озброюватися за власний кошт, тобто воїни, утворювали "рівну громаду". Тривалий час громада поділялася на три доліафіли (племена), які потім поділялися на фратрії. Кожен спартанець належав до певної філи. Однак поступово родоплемінний лад був замінений державним, а племінна філа - регіональною філою. Для самих спартанців їхня держава, політична система і закони були демократичними, але для більшості підлеглих це була тиранічна і аристократична за своїми методами і характером форма правління.

6. Групою, яку підкорили спартанці, були перієки. Як уже згадувалося, склад перієків був змішаним. Це була громада ахейців і дорійців, які визнавали спартанську владу і були зобов'язані платити данину Спарти. Пізніше перієки також приймали переселенців з інших частин Греції, які оселялися на вільних землях під спартанським захистом і з дозволу Спарти. Перієки — особисто вільне, але політично безправне населення Спарти, Фессалії, Криту та інших областей Стародавньої Греції. Прошарок перієків був визначений реформами Лікурга Спартанського.

У Спарти перієки були мешканцями навколишніх безплідних гірських районів, розташованих між спартіатами та ілотами. На відміну від ілотів, які були власністю держави, перієки були особисто вільні і мали майнові права, але

не мали політичних прав і перебували під контролем спеціальних чиновників - гармоністів. Як добре озброєні воїни, вони повинні були брати участь у боях. Основними заняттями періеків були торгівля та ремесла. Високопосадовці могли стратити їх без суду і слідства.

Таким чином, на відміну від демократичних Афін, Спарта була своєрідною аристократичною республікою. Причини цього мають глибоке коріння. Між 12 і 11 століттями до н.е. дорійці зайняли Лаконію, невеликий регіон на Пелопоннесі. Ця територія вже була заселена. Згідно з Гомером ("Іліада"), на цій території мешкало дванадцять ахейських громад. Однією з них була Спарта, якою правив "цар" Менелай. Після відчайдушної боротьби між двома племенами два царі уклали союз, утворивши спільноту, якою керували дорійці та ахейці. Спарта втратила свою незалежність і потрапила під владу Персії, Македонії, а з 146 року до н.е. - під владу Риму.

Список використаних джерел

1. Baltrusch E. Sparta. Geschichte, Gesellschaft, Kultur. Munchen, 1998.
2. CLITAGORA. Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology / Smith, William, ed. 1870.
3. Conrad M. Stibbe Das andere Sparta. Philipp von Zabern, Mainz 1996, S. 306.
4. Die kleineren Historikerfragmente auf Papyrus / bearbeitet von Fr. Bilabel. Bonn : A Marcus und E. Weber's Verlag, 1922. 66 s.
5. Koiv M. Ancient tradition and early Greek history. The origins of states in early-archaic Sparta, Argos and Corinth. Tallinn : Avita Publishers, 2003. 427 p.
6. Mulleri Car. et Theod. Fragmenta historicorum graecorum ... auxerunt, notis et prolegomenis illustrarunt, indici plenissimo instruxerunt. URL: <http://archive.org/search.php?query=creator%3A%22Mueller%2C%20Karl%2C%20Historian%22>. 45. Pomeroy Sara B. Spartan women. Oxford University Press, USA, 2002. 216 p.
7. Андреев Ю. В. Дорийское завоевание. Историческая проблема в свете археологии. СПб.: Нестор-История, 2015. 222 с.
8. Андреев Ю.В. Архаическая Спарта. Искусство и политика. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2008. 342 с.
9. Андреев Ю. В. Греція в архаїчний період, створення класичного поліса. Історія Стародавньої Греції / Под ред. В. І. Кузіщина. Москва, 2000. С. 48.
10. Аристотель. Политика. Москва : Мысль, 1983. 644 с.
11. Афинеи. Пир мудрецов. Москва : Наука, 2003. Т. 1. Кн. I–IX. 656 с.
12. Афинеи. Пир мудрецов. Москва : Наука, 2010. Т. 2. Кн. X–XV. 600 с.
13. Бенуас Л. Знаки, символы и мифы / Л. Бенуас ; [пер. с фр. А. Калантарова]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 160 с.
14. Бергер А. Социальные движения в древней Спарте М.: Изд-во ЦК ВКП(б) Правда, 1936. 108 с.

15. Блаватский В.Д. История античной расписной керамики. Москва : Изд-во МГУ, 1953. 304 с.
16. Вёрман К. Искусство первобытных племен, народов дохристианской эпохи и населения Азии и Африки с древних веков до XIX столетия (История искусства всех времен и народов). Санкт-Петербург : ООО «Издательство Полигон», 2000. Т. 1. 944 с.
17. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. Москва : Прогресс, 1982. 224 с.
18. Волков А. В. Спарта. Со щитом и на щите. Москва: Вече, 2005. 352 с.
19. Вольская Н.С. Фон социально-исторической, философской и научной парадигм в античной Греции доэллинистического периода. Философские науки. 1991. № 11. С. 3–22.
20. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. Санкт-Петербург : Наука, 2000. 480 с.
21. Гельвеций. Об уме. Москва : Мысль, 1974. 647 с.
22. Геродот. Истории в дев'яти книгах. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
23. Герцман Е.В. Античное музыкальное мышление / Герцман Е.В. Л. : Музыка, 1986. 224 с.
24. Гомперц Т. Греческие мыслители. Минск : Харвест, 1999. 752 с.
25. Дарвин А.Л. Диоскуры как мифологический прообраз спартанской диархии // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Сб. статей. Выпуск 5 / Под ред. Э.Д. Фролова. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. С. 375–388.
26. Дарвин А.Л. Сфер Борисфенит и реформаторское движение в Спарте (историография вопроса) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Сб. статей / Под. ред. проф. Э. Д. Фролова. Выпуск 2. СПб., 2003. С. 171–190.
27. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва : Мысль, 1986. 571 с.

28. Довбищенко Ф. В. "Виховання Кіра" Ксенофонта й "Історія Римської держави після Марка Аврелія" Геродіана: структурна подібність через століття давньогрецької історіографії (огляд рецепцій у сучасній класичній філології). *Studia linguistica*. 2019. Вип. 15. С. 40.
29. Досократики. Минск : Харвест, 1999. 784 с.
30. Зайков А. В. Спартанские ксенеласии / А. В. Зайков // *Античная древность и средние века*. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т : Волот, 1999. — Вып. 30. — С. 6-25.
31. Зайков А. В. Общество древней Спарты: основные категории социальной структуры: [учеб. пособие] / А. В. Зайков; Министерство образования и науки Российской Федерации, Уральский федеральный университет. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2013. 196 с.
32. Зайков А. В. Периеки в структуре спартанского войска и вопрос о «гражданских морах». *Известия Уральского федерального университета. Сер. 2, Гуманитарные науки*. 2015. № 4 (145). С. 125-132.
33. Зайков А. В. Спартанская община одинаковых в аспекте сословной семантики. *Историческая наука на рубеже веков. Статьи и материалы научной конференции, посвященной 60-летию исторического факультета Уральского государственного университета им. А. М. Горького*. Екатеринбург: НПМП «Волот», 2000. С. 315–321.
34. Зайков А.В. К вопросу о статусе лакедемонских периеков. I // *Исседон*. 2003. Т. II. С. 16-44.
35. Зайков А.В. Музыканты в ранней Спарте : создание жанров и противодействие внутренней распре. *Вестник Удмуртского университета*. 1995. № 2. С. 5–15.
36. Зайцев А.И. Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н. э. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2000. 320 с.
37. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю.,

Головко О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

38. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). Москва : Мысль 1972. 312 с.

39. Курциус Э. История древней Греции. Минск : Харвест, 2002. Т. 2. 410 с.

40. Лурье С.Я. О фашистской идеализации полицейского режима Древней Спарты. Вопросы древней истории. 1939. № 1. С. 98–106.

41. Общество древней Спарты: основные категории и социальной структуры : [учеб , пособие] / А . В . Зайков ; М- в о образования и науки Рос. Федерации , Урал, федерал, ун- т . - Екатеринбург: Изд- в о Урал , ун- та, 2013. - 196 с.

42. Ортега-и-Гассет Х. Возникновение философии (Послесловие к работе Х. Мариаса «История философии»). Москва : Наука, 1991. 408 с.

43. Оссовская М. Рыцарь и буржуа : Исследования по истории морали. Москва : Прогресс, 1987. 528 с.

44. Павсаний. Описание Эллады. Москва : Ладомир, 1994. Т. 1. 364 с.

45. Панафідін І.О. Архаїчна Спарта як один із культурних центрів Давньої Греції: новий погляд на усталену традицію. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. № 4. С. 205-209.

46. Панафідін І.О. Історіографія Давньої Спарты : спроба реконструкції. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія». Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 3–7.

47. Панафідін І.О. Чи була філософія у Давній Спарті? Актуальні проблеми духовності : збірник наукових праць. Кривий Ріг : КДПУ, 2009. Вип. 10. С. 127–139.

48. Пантелєєва І. А. Спартанський традиціоналізм публічної культури (історико-філософський аналіз). Наука. Релігія. Суспільство. 2012. № 4. С. 105–109.

49. Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб.: Гуманитарная академия, 2001. 510 с.
50. Печатнова Л. Г. Спартанские цари. М.: Яуза, Эксмо, 2007. 352 с.
51. Печатнова Л.Г. Набис как создатель новой модели спартанской экономики. // Мнемон: Исследования и публикации по истории Античного мира. –2018. –№ 18(1) –С. 311-324.
52. Платон. Гиппий Большой. Диалоги. Москва : Эксмо, 2008. 1232 с.
53. Платон. Протагор. Диалоги. Москва : Эксмо, 2008. 1232 с.
54. Плиний Старший. Естествознание. Об искусстве. Москва : Ладомир, 1994. 941 с.
55. Плутарх. Древние обычаи спартанцев. Застольные беседы. Москва : Эксмо, 2008. 640 с.
56. Плутарх. Изречения спартанцев. Застольные беседы. Москва : Эксмо, 2008. 640 с.
57. Плутарх. Ликург / Плутарх // Плутарх. Избранные жизнеописания. В двух томах. Том 1. Пер. с древнегр. / Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской; Ил. Вл. Медведева. М.: Правда, 1990. 592 с.
58. Плутарх. Ликург. Избранные жизнеописания. Москва : Правда, 1990. 592 с.
59. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Полное издание в одном томе / Плутарх. М. : Изд-во АЛЬФА-КНИГА, 2008. 1263 с.
60. Рассел Б. История западной философии. Москва : АСТ, 2010. 831 с.
61. Руссо Ж-Ж. Рассуждение, получившее премию Дижонской Академии в 1750 году по вопросу, предложенному этой же Академией: «Способствовало ли возрождение наук и искусств очищению нравов?». Трактаты. Москва : Наука, 1969. С. 11–30.
62. Секст Эмпирик. Против учёных. Москва : Мысль, 1976. Кн. II : Против риториков. 421 с.
63. Ставнюк В. Спартанський поліс в архаїчну епоху 3 циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята. Історія в школах Україна. 2007. № 8. С. 27-31.

64. Тойнби А.Дж. Постигание истории. Москва : Айрис-пресс, 2006. 640 с.
65. Филатов К.А. Словарь античных историков. Барнаул : Самиздат, 2011. 137 с.
66. Цицерон. О дивинации. Трактаты. Москва : Наука, 1985. 384 с.
67. Ямвлих. О Пифагоровой жизни. Москва : Алетея, 2002. 192 с.